

Les dues corones del Rei Catòlic. Ferran II, Castella i la Corona d'Aragó

Antoni FURIÓ
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de València
Membre del Comitè Científic

Des de la celebració a Saragossa el 1955 del V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que va estar dedicat a Ferran II,¹ s'han publicat nombrosos llibres, articles i actes de reunions científiques sobre la figura i el regnat del monarca catòlic. En efecte, en els més de seixanta anys transcorreguts des d'aleshores, s'ha reunit un considerable volum de papers sobre el qui va ser sobirà de la Corona d'Aragó en el trànsit de l'edat mitjana a la moderna i, també, per matrimoni, rei de Castella.² He dit papers o escrits, i no estudis, perquè la majoria del que s'ha publicat entraria més en el camp de la retòrica que en el de la recerca històrica. Res a veure amb la tesi doctoral de Jaume Vicens Vives sobre Ferran II i la ciutat de Barcelona, llegida el 1936,³ ni amb la d'Ernest Belenguier quaranta anys més tard sobre Ferran II i la ciutat de València,⁴ que van ser, en el seu moment, i també molts anys després de la seua respectiva publicació, aportacions originals i valuosíssimes, fonamentades tant en una sòlida base documental com en una penetrant interpretació de les relacions del monarca amb les capitals catalana i valenciana. Per contra, bona cosa del que s'ha publicat i es continua publicant sobre Ferran el Catòlic és absolutament prescindible, en part perquè no aporta res de nou, en no haver-hi al darrere

1. *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Zaragoza, 4-11 de octubre de 1952)*, Saragossa, 1954-1962, 5 v. En total, es publicaren setanta-cinc textos, reunits en cinc volums, dedicats a la figura i l'època de Ferran el Catòlic, amb motiu dels cinc-cents anys del seu naixement.

2. En total, una quarantena de monografies, entre biografies, semblances i estudis sobre aspectes concrets de la vida i el regnat del monarca, i quasi tres-cents articles, publicats des de 1955, l'any del congrés citat en la nota anterior. Molt lluny, en tot cas, dels més de 850 títols, entre llibres i articles, sobre els Reis Catòlics que recull, per al mateix període, la base de dades de Regesta Imperii.

3. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, Tipografia Emporium, 1936-1937, 3 v. N'hi ha una reedició recent a Barcelona, Vicens Vives, 2010.

4. Ernest BELENGUER I CEBRIÀ, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62. Recentment, s'ha publicat la versió en castellà, que recupera el títol original de la tesi, llegida el 1973: *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, PUV, 2012.

cap treball de recerca, cap dada nova, cap xifra, i en part perquè es limita a reproduir o insistir en coses ja sabudes, en llocs comuns, en interpretacions subjectives mancades de tot fonament, elevades a tesis perquè ningú les desmenteix (ni tampoc ningú les confirma, limitant-se simplement a repetir-les).⁵ Pura retòrica, com deia abans, que la història commemorativa —tan en voga en els últims anys— sovint no fa més que propiciar.⁶

A això ha contribuït tant la desafecció de la historiografia catalana pel personatge com la seva apropiació i, de vegades, utilització per la historiografia castellana. Amb l'excepció ja citada de Vicens Vives, els historiadors del Principat han defugit la figura i el regnat d'un monarca que no sols han vist més preocupat pel govern —i els interessos— de Castella, al qual haurien quedat subordinats els interessos de la Corona d'Aragó, sinó també com el representant d'una dinastia estrangera, castellana, sota la qual Catalunya, després de l'esplendor dels segles centrals de l'edat mitjana, s'hauria sumit en una profunda crisi que hauria culminat amb la guerra civil i l'absoluta prostració política i econòmica en les últimes dècades del segle xv.⁷ Com el seu oncle Alfons el Magnànim, Ferran el Catòlic a penes

5. Entre les notables i valuoses excepcions a la regla, cal citar els estudis de José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II (1479-1516)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977; Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *De la unión de coronas al imperio de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, o els treballs que aborden aspectes particulars del regnat de Ferran II, com ara la Inquisició i la política envers els conversos: José María CRUSELLES (ed.), *En el primer siglo de la Inquisición española: fuentes documentales, procedimientos de análisis, experiencias de investigación*, València, PUV, 2013, tots ells fonamentats en un important treball de recerca a partir de documentació arxivística.

6. Com sol ser habitual en aquests casos, els títols de les obres i dels catàlegs de les exposicions organitzades a aquest efecte ens diuen molt més sobre l'època i la visió de la història dels organitzadors de la commemoració que no sobre la figura i l'època del commemorat. Així, per exemple, Ricardo CENTELLES SALAMERO (ed.), *Ferdinandus Rex Hispaniarum: Príncipe del Renacimiento (exposición, Zaragoza, Palacio de la Aljafería, Cortes de Aragón, 6 de octubre de 2006 a 7 de enero de 2007)*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2006; Carmen MORTE, José Ángel SESMA MUÑOZ i José Félix MÉNDEZ DE JUAN (ed.), *Fernando II de Aragón: el rey que imaginó España y la abrió a Europa (exposición, Palacio de la Aljafería, Zaragoza, 10 de marzo - 7 de junio de 2015)*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2015.

7. Vegeu, per exemple, el capítol «Ferran II contra les llibertats catalanes», a Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional de Catalunya*, vol. 7, Barcelona, Pàtria, 1934, i les pàgines que li dedica Ferran SOLDEVILA a la seva *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1934-1935, 3 v. (segona edició revisada i augmentada, 1962). Vegeu també la crítica que fa a tots dos, així com la seva pròpia posició vindicativa, Jaume VICENS VIVES, «La vida y la obra del rey Católico», a *V Congreso de Historia...*, vol. 1, p. 23-34, i a *El segle xv: Els Trastàmars*, Barcelona, Teide, 1956. D'altra banda, mentre que la historiografia aragonesa ha destacat la contribució del monarca a la construcció de l'Espanya imperial (Ricardo del ARCO Y GARAY [nascut a Granada, però establert molt aviat a Osca], *Fernando el Católico: Artífice de la España imperial*, Saragossa, Heraldo de Aragón, 1939; Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Labor, 1941; José LLAMPAYAS [nascut a Barcelona, però establert a Aragó], *La España imperial: Fernando el Católico*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1941), la castellana, com bé assenyala Luis Suárez, ha tendit a menystenir-lo en benefici d'Isabel de Castella: «De otro lado César Silió Cortés (*Isabel la Católica, fundadora de España*, Valladolid, 1938), Félix de Llanos Torriglia (*La reina Isabel*,

s'hauria interessat pel Principat, entre altres coses perquè ni tan sols hi trobaria els diners que necessitava per a finançar les seves empreses militars, a Nàpols el primer i a Granada, Itàlia i el nord d'Àfrica el segon. Diners que, en canvi, podien obtenir més fàcilment en altres estats de la Corona, sobretot al regne de València, que, al contrari de Catalunya, vivia un moment de gran prosperitat econòmica al final del Quatre-cents, com acrediten els generosos préstecs concedits per la capital valenciana als Trastàmara i en particular a Ferran el Catòlic, que a punt van estar d'asfixiar financerament la hisenda municipal.⁸

La manca d'estudis sobre el regnat de Ferran el Catòlic, tot i l'enorme massa documental que s'ha conservat sobre el període als diferents arxius de la Corona, ha fet possible que s'hagi anat imposant un relat, en particular pel que fa a la comparació entre Catalunya o, més en general, la Corona d'Aragó i Castella, que no té cap altre fonament que la manca de recerca i els prejudicis historiogràfics, o fora millor dir ideològics. La idea de fons és la d'un desequilibri cada vegada major entre les dues corones, propiciat en bona mesura pel diferent impacte de la Pesta Negra i pel progressiu desplaçament del centre geopolític i, sobretot, comercial del Mediterrani a l'Atlàntic. Castella no sols s'hauria vist menys afectada per la crisi del segle XIV que Catalunya i els altres estats de la Corona d'Aragó, sinó que la seva economia s'hauria refet molt més aviat, fins a conèixer una veritable expansió al segle XV, mentre que la de la Corona d'Aragó s'hauria mantingut estancada. Castella, a més, no sols ocupava un territori molt més gran, que abastava gairebé els dos terços del total de la Península, sinó que la seva població, entre cinc i sis milions d'habitants, quintuplicava o sextuplicava la de Portugal i la de la Corona d'Aragó, amb no més d'un milió ca-

fundadora de España, Barcelona, 1941), Domínguez Berrueta (*Isabel de Castilla*, Salamanca, 1939) y Feliciano de Cereceda (*Semblanza espiritual de Isabel la Católica*, Madrid, 1946) insistían en que la obra fundamental había sido la unidad, que confundían lamentablemente con una fusión que nunca existió y atribuían a Isabel un casi exclusivo protagonismo porque de este modo sostenían la tesis de que la unión había sido querida y realizada por Castilla y desde Castilla. Esta peregrina postura era sostenida también por algunos autores catalanes, que la presentaban como argumento negativo»: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fundamentos de la monarquía: Los Reyes Católicos*, Madrid, Rialp, 1989, p. 38, nota 22. No es pot dir que l'interès per Ferran hagi millorat gaire en els últims anys, si jutgem per l'apatia publicística i congressual que ha merescut l'aniversari de la seva mort, en contrast amb els fastos que es prodigaren a la seva il·lustre cònjuge en circumstància similar, l'any 2004, o pel tractament de la seva figura en la sèrie de televisió *Isabel* (2012-2014). Entre les poques excepcions, cal destacar els diferents congressos celebrats a Saragossa des del ja citat de 1952, i naturalment, aquest mateix, així com les biografies publicades per Ernest Belenguier i Cebrià (*Ferran el Catòlic: un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999), Luis Suárez Fernández (*Fernando el Católico*, Barcelona, Ariel, 2004) i Miguel Ángel Ladero Quesada (*Los últimos años de Fernando el Católico, 1505-1517*, Madrid, Dykinson, 2016).

8. FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «Préstamos de la ciudad de Valencia a los reyes Alfonso V y Juan II (1426-1472)», *Estudios Medievales*, núm. 1 (1951), p. 85-131; FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «Las empresas nacionales de los Reyes Católicos y la aportación económica de la ciudad de Valencia», *Hispania*, núm. 14 (1954), p. 511-623; ERNEST BELENGUER I CEBRIÀ, *València en la crisi...*

dascuna. Gràcies a la seva superioritat territorial i demogràfica, Castella va poder expandir la seva indústria tèxtil, que s'erigí com una font major d'ingressos, i va fomentar així la seva expansió en el comerç internacional, basada igualment en la llana. D'altra banda, Castella mirava a l'Atlàntic, que era cap on bufaven els nous temps, i la seva economia hi trobaria l'apogeu, mentre que la Corona d'Aragó, que mirava cap al Mediterrani, això és, cap al passat, veia com la seva economia s'enfonsava. Amb més territori i habitants, i sobretot en la via bona cap al futur, la que portava cada vegada més cap a l'oest, Castella estava en millors condicions per a fer front als problemes econòmics que la Corona d'Aragó.⁹

No sols això. També en el terreny de les finances i la fiscalitat, la Corona d'Aragó estava instal·lada en el passat, amb unes rendes i uns mecanismes d'extracció clarament arcaics i insuficients, medievals, enfront del molt més avançat, modern i, sens dubte, efectiu sistema centralitzat castellà.¹⁰ Darrere dels qualificatius i de la

9. La contraposició entre la Corona d'Aragó, «una sociedad en regresión», i Castella, «una sociedad dinámica y expansión», es troba ja a John H. ELLIOTT, *La España imperial, 1469-1716*, Barcelona, Vicens Vives, 1965 (edició original en anglès, 1963), epígraf «La desigualdad de los asociados», p. 38-40 (i també a Pierre VILAR, *Crecimiento y desarrollo*, Barcelona, Ariel, 1964, que en realitat reproduceix, traduït per Jordi Nadal, el seu article «Le déclin catalan du bas Moyen Âge. Hypothèses sur sa chronologie», *Estudios de Historia Moderna*, t. VI (1956-1959), p. 1-68). I ha estat represa, gairebé en els mateixos termes (dinamisme castellà enfront de declivi catalanoaragonès), per la majoria tant dels historiadors castellans com dels hispanistes posteriors. Henry KAMEN, *Spain, 1469-1714: A Society of Conflict*, Harlow, Pearson, 1983, especialment p. 13-16, on analitza les diferències entre les dues corones, en extensió territorial, població, estructura juridicopolítica (unitària/plural), orientació comercial, dinamisme (castellà) i sistema polític (contractualisme / «poderío real absoluto»), que explicarien el predomini castellà i el caràcter desfavorable que tingué la unió dinàstica per a la Corona d'Aragó; Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando: Los Reyes Católicos*, Madrid, Nerea, 1988 («Colectivamente, como cuerpo, la Corona de Aragón queda en segundo plano ante el dinamismo castellano. No es un azar que la España moderna, tal como se prepara a fines del siglo xv y como se expansiona en el xvi, se confunda con Castilla, ni que el castellano se convierta en ese momento en el español», p. 106), reprès més tard gairebé literalment a la seva *Historia de España*, Barcelona, Crítica, 2014 («Como cuerpo, la Corona de Aragón quedó eclipsada por el dinamismo castellano. La España moderna que se preparó a fines del siglo xv y alcanzó su pleno desarrollo en el xvi estuvo caracterizada, ante todo, por Castilla y los valores castellanos», p. 128), i encara, del mateix autor, *Entender la historia de España*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2011, especialment l'epígraf «El protagonismo de Castilla», p. 98-102; Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999; Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *España: Tres milenios de historia*, Madrid, Marcial Pons, 2000; Bartolomé YUN CASALILLA, «El siglo de la hegemonía castellana (1450-1590)», a Francisco COMÍN, Mauro HERNÁNDEZ i Enrique LLOPIS (ed.), *Historia económica de España, siglos x-xx*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 51-84. Per a una visió diferent, bé que centrada fonamentalment en l'esfera política, vegeu Antonio-Miguel BERNAL, *Monarquía e imperio*, vol. 3 de la *Historia de España* dirigida per Josep Fontana i Ramón Villares, Barcelona, Crítica i Marcial Pons, 2007.

10. Són nombrosos els historiadors, sobretot modernistes, que qualifiquen així les finances i la fiscalitat de Catalunya i dels altres regnes de la Corona d'Aragó, sense distingir entre el que eren els recursos financers i fiscals recaptats directament pel rei (pels oficials reials) i els que ho eren pel regne (a través de la Diputació General o Generalitat), i en el caràcter obsolet dels impostos en què es basaven. No és estrany, doncs, que per a alguns autors, com Miguel Ángel Ladero, «la política de la monarquia se

valoració negativa hi ha un profund desconeixement del sistema fiscal i financer de la Corona d'Aragó, que en bona mesura es deu també al poc que s'ha estudiat la hisenda de la Corona en el seu conjunt i, en particular, la Tresoreria General.¹¹ De fet, en el capítol que dedica Miguel Ángel Ladero a la Hisenda reial en el seu llibre sobre *La España de los Reyes Católicos*, contrasta el detall amb què analitza l'estructura fiscal i financera de Castella, desglossada en les diferents partides pressupostàries d'ingrés i despesa i la suma respectiva, amb les referències genèriques i un poc displicents a la de la Corona d'Aragó. També ha contribuït a crear una certa confusió la incomprensió del sistema fiscal i financer catalanoaragonès —que distingia entre les finances i la fiscalitat del rei i les del regne, recaptades i administrades per la Generalitat (la Diputación General, a Aragó)— per part de molts historiadors castellans que l'han volgut entendre des del model castellà i, molt en particular, des de la perspectiva del monarca, encarnació última de l'Estat. Obliden així que tan «Estat» és el rei com el «regne», representat políticament per les Corts i la seva diputació permanent, la Generalitat; que la perspectiva del poder reial no és l'única ni necessàriament la més correcta, i que, com posen en relleu els casos contemporanis d'Anglaterra i els Països Baixos, hi havia altres formes de construcció i desenvolupament de l'Estat distintes a la més centralitzada i autoritària que havien emprès Castella i França.¹² Aquesta confusió i la creença —i uti-

basara sobre los recursos financieros castellanos, más abundantes y, sobre todo, de más libre disposición»: *La España de los Reyes...*, p. 173.

11. No disposem encara, per a les èpoques anterior i posterior, d'un treball d'envergadura com el de Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona d'Aragó al segle xv (regnats d'Alfons V i Joan II)*, València, Alfons el Magnànim, 1997, basat en els comptes de la Tresoreria General. Tot i així, tenim algunes aportacions més sobre el regnat d'Alfons el Magnànim, a partir també de la mateixa font: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, «La Tesorería General de Alfonso V el Magnánimo y la Bailía General del reino de Valencia», *Hispania*, núm. 54 (1994), p. 421-446, i del mateix autor, «La estructura de los ingresos de la Tesorería General de Alfonso V el Magnánimo y la conquista de Nápoles (1424-1447)», a Maria Grazia MELONI (ed.), *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 1990)*, vol. 3, Sàsser, 1996, p. 573-593; Germán NAVARRO ESPINACH i David IGUAL LUIS, *La Tesorería General y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura, 2002; i la tesi doctoral, acabada de llegir, d'Enza Russo, *La Tesoreria generale della Corona d'Aragona ed i bilanci del regno di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo (1416-1458)*, València, Universitat de València, 2016.

12. La distinció, en canvi, és habitual entre els historiadors dels antics regnes de la Corona d'Aragó, que contraposen la debilitat del patrimoni reial a la fortalesa de la fiscalitat del regne, administrada per la diputació permanent de les Corts, fruit i alhora element condicionant de les relacions polítiques entre el monarca i el regne. «La temprana aparición de la fiscalidad del Reino y el desarrollo económico de la Corona de Aragón terminaron creando una situación en la que los ingresos del primero excedieron con mucho a los del monarca. La pérdida de la renta de aduanas, en beneficio de una institución de intereses encontrados con los de la Corona, comprometió a la larga la autoridad de ésta en los reinos de la Corona de Aragón. Por ello, para el momento de la unión con Castilla el patrimonio real en la Corona de Aragón había quedado muy mermado y las rentas eran, por consiguiente, muy escasas»; cf. Porfirio SANZ CAMAÑES, «El patrimonio real en Aragón. Organización administrativa, rentas y balance (1664-1670)», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 61-62 (1990), p. 107-138.

litzo aquest substantiu perquè, en absència de xifres i d'estudis quantitativs, tota afirmació sobre aquest particular i, més encara, la convicció amb què sol ser expressada, només es pot basar en la fe— que els recursos fiscals i financers a la Corona d'Aragó eren pobres i insuficients, perquè estaven mediatitzats per les Corts i la Generalitat —que no eren Corona d'Aragó, les Corts i la Generalitat?—, han donat lloc, de vegades, a conclusions, si més no, xocants, com ara que Ferran el Catòlic no hauria pogut mantenir el tren de vida que li corresponia sense els recursos castellans¹³ i, sobretot, que aquests van ser fonamentals per a finançar les empreses militars de la Corona d'Aragó,¹⁴ mentre que, per contra, aquesta no va contribuir en les guerres castellanes i, singularment, en la conquesta de Granada.¹⁵

13. «Uno de los problemas de Fernando el Católico fue que, probablemente, no habría podido mantener el tren de vida y actividades que le correspondía sin apelar a los recursos de su Casa como rey de Castilla», Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 224. L'autor xifra en dos milions de maravedis anuals el pressupost de la Casa castellana, és a dir, uns 126.667 sous o 6.300 lliures de Barcelona, sense tenir en compte ni esmentar en cap moment quin era el pressupost de la Casa del rei a la Corona d'Aragó.

14. «La libertad de que disponía la Corona para utilizar aquellas tropas en empresas exteriores, ajenas al ámbito castellano» (com el Rosselló i Nàpols), contrasta amb la manca d'«un sentido de Estado común» en els països de la Corona d'Aragó i la seva resistència a contribuir en les seves pròpies guerres exteriors, que havien d'escometre's amb tropes i diners castellans. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 205-225. Ladero encara és molt més explícit en un altre article, en el qual, després de fixar en 111 milions de maravedis —més del 25% dels ingressos totals de la Hisenda reial castellana el 1504— la despesa militar no invertida en Castella, postil-la: «La suma es muy considerable y, esto es lo importante, se invierte en su casi totalidad fuera de Castilla, para empresas propias de la Corona de Aragón: la defensa del Rosellón, sobre todo, y la guerra de Nápoles, en segundo lugar. Si a ello añadimos que los gastos diplomáticos y las dotes de infantas responden, salvo en el caso portugués, a directrices de política exterior pensadas con criterios distintos u opuestos a los tradicionales en Castilla, hemos de llegar sin muchas dudas a la conclusión de que la Hacienda real castellana estaba sosteniendo empresas ajenas al reino. Cuando se afirma que la unión de las Coronas establecida por los Reyes Católicos fue solo dinástica y que cada reino conservó sus peculiaridades institucionales anteriores, hay que precisar también que, a pesar de esto, una de las partes, Castilla, se vio obligada a mucho más de lo que suponía una “unión dinástica”»: Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real de Castilla en 1504. Rentas y gastos de la Corona al morir Isabel I», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 3 (1976), p. 309-346.

15. Ladero minimitza l'aportació de la Corona d'Aragó a la conquesta de Granada, i singularment la de la ciutat de València, els préstecs de la qual van ser retornats: «La contribución financiera de los habitantes de la Corona de Aragón a la conquista de Granada se realizó casi exclusivamente por esta vía [croada i dècima], que dependía del poder eclesiástico, y no por las correspondientes a la fiscalidad del rey o de las Cortes y ciudades; en éste último caso, los préstamos hechos por Valencia se devolvieron en su mayoría con dinero de cruzada»: Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 224. I en l'article citat en la nota anterior: «Así, durante la guerra de Granada, los países de la Corona de Aragón no tuvieron que contribuir a ella institucionalmente, sino a través de las limosnas, individuales y voluntarias de la Cruzada, o con el envío de pertrechos y barcos, no muchos y pagados, así como concediendo algún préstamo a interés, caso del tan conocido hecho por el Ayuntamiento de Valencia a los reyes a trueque del empeño de la Corona y algunas joyas de la reina, además de una renta fijada por las partes, y pagada o renovada año a año», p. 319. Tanmateix, en un altre llibre dedicat

En realitat, no es tracta només de les finances i la fiscalitat, sinó d'un desconeixement general del que era la Corona d'Aragó, el domini patrimonial que Ferran II aportava a la unió dinàstica amb Isabel de Castella. La majoria dels historiadors que se n'han ocupat no sols han insistit sempre en el desequilibri —territorial, demogràfic, econòmic— entre les dues corones i a considerar Castella el nucli i l'element cardinal de la monarquia dels Reis Catòlics —enfront d'una Corona d'Aragó escindida interiorment en regnes i estats que només miren pels propis interessos, sense cap sentit d'estat ni altesa de mires, ni tan sols per vetllar pels seus dominis extrapeninsulars—,¹⁶ sinó que han pensat sempre la Corona d'Aragó en termes

monogràficament a la conquesta del regne de Granada, el mateix autor dona com a contribució de la Corona d'Aragó, en concepte de croada, 39.316.601 maravedis i 29.155 lliures, és a dir, un total de 48.523.400 maravedis, mentre que un altre autor, Azcona, l'eleva a 76.903.475 maravedis (desglossada en: València, 37.855.544 m.; Aragó, 26.020.874 m.; Catalunya, 32.508 lliures, és a dir, 10.265.636 m.; i Mallorca, 2.761.421 m.). En concepte de dècima, és a dir, de la desena part de les rendes eclesiàstiques, la contribució conjunta de la Corona d'Aragó va ser de més de 145.537 lliures (sense comptar-hi la contribució de Sicília i de Mallorca, que no es coneix), és a dir, 45.958.522 maravedis. En total, més de 120 milions de maravedis aportats per la Corona d'Aragó en concepte de croada i dècima, una sisena part i mitja del total de 800 milions que estima Ladero que es van recaptar per ambdós conceptes. A això encara caldria afegir els 60.000 florins que va prestar la ciutat de València el 1489, uns 15.900.000 de maravedis, en estimació de Ladero, el que fa de la capital valenciana la segona prestadora dels monarques, per darrere només d'Alfonso Carrillo de Acuña, que va prestar setze milions, però per davant de totes les ciutats castellanes, de l'alta noblesa i fins i tot de la Mesta, que en prestaren deu. Per la seva banda, l'escrivà de ració Lluís de Santàngel en va prestar 10.196.300, és a dir, la tercera quantitat. Els préstecs de València i de Santàngel van ser retornats, en general amb els diners de la croada i la dècima, raó per la qual no es poden sumar a les quantitats anteriors, però també van ser retornats tots els altres préstecs. No es pot dir, certament, que la contribució econòmica de la Corona d'Aragó a la conquesta de Granada fos insignificant o testimonial, ni tampoc menystenir la seva aportació financera. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, Diputación Provincial, 1987, p. 203-213, 217-219 i 293-299; Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y reinado*, Madrid, BAC, 1964. La Corona d'Aragó, segons el mateix autor, tampoc no participà en el finançament del viatge de Colom, malgrat el mite al voltant de Lluís de Santàngel: «El escribano de ración Santángel no empleó en la empresa del descubrimiento dinero aragonés, como a veces se ha dicho. Se limitó a negociar un préstamo, como especialista que era en “cambios”, y lo recuperó poco después sobre las rentas de bula de cruzada de algunos obispos leoneses, según consta en diversas cuentas de la Contaduría Mayor de Cuentas, en Simancas»; cf. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real de Castilla...», p. 320, nota 14.

16. És la idea que sura en molts dels treballs de Ladero Quesada, en especial, però no sols, en «La Hacienda Real de Castilla...», que conclou amb aquestes argumentacions: «En resumen, y sin ánimo de volver sobre viejas y superadas querellas acerca de las peculiaridades de la “diarquía” de Isabel y Fernando, la lectura de las cuentas de 1503 a 1505 reafirma la idea de que si el Estado español moderno tuvo una preponderancia castellana clara, esto no se debió a una voluntad dominadora por parte de los habitantes de Castilla, ni tampoco principalmente al mayor peso territorial, demográfico y económico del país, sino sobre todo a la estructura de sus instituciones político-administrativas, en especial las hacendísticas, que no podían oponer barreras al despliegue de la “monarquía autoritaria” iniciada por los Reyes Católicos. Como tampoco Isabel I pudo o quiso alterar durante el último decenio de su vida las directrices diplomáticas y militares señaladas por su marido en un sentido que respondía claramente a satisfacer proyectos e intereses de la Corona de Aragón, con dinero de la hacienda castellana. En

estricteament ibèrics, reduïda als seus regnes hispànics (incloses les Illes Balears). Tanmateix, i al contrari que Castella i Portugal durant la major part de l'edat mitjana i abans de l'expansió atlàntica, la Corona d'Aragó no era una monarquia només ibèrica, sinó que s'estenia més a l'est, per a incloure també les dues grans illes del Mediterrani occidental, Sicília i Sardenya, i de 1442 a 1458, i de nou des de 1503, el regne de Nàpols, és a dir, la meitat meridional de la península Italiana. No entendrem mai la Corona d'Aragó si no tenim en compte aquesta doble dimensió, ibèrica i italiana, i, tan important com això, el fet que els estats italians, tot i la presència important de catalans, valencians, aragonesos i mallorquins, especialment als llocs clau de l'Administració, no van ser mai «dominis» o «possessions» dels regnes ibèrics, sinó que, com aquests, gaudien de la seva pròpia autonomia jurídica i institucional, a més de les seves pròpies monedes, pesos i mesures.

El que es va unir amb el matrimoni dels Reis Catòlics no va ser només Castella, per una part, i els regnes ibèrics de la Corona d'Aragó, per l'altra, sinó tots els estats ibèrics i italians d'aquesta. El que aportà Ferran el Catòlic a la seva unió dinàstica amb Isabel de Castella no van ser només les terres, els homes i les rendes d'Aragó, Catalunya, València i Mallorca, sinó els d'una monarquia a cavall de la mar, que incloïa també Sicília i Sardenya (i el regne de Nàpols, a partir de 1503). Qualsevol comparació entre les dues corones, entre la Castella d'Isabel i la Corona d'Aragó de Ferran, no pot deixar de tenir en compte aquesta realitat, perquè les terres i els súbdits que governava aquest últim es repartien per dues penínsules i un conjunt d'illes i, sobretot, perquè les rendes que obtenia eren molt més substancials i procedien d'un conglomerat territorial més vast del que se sol prendre en consideració. Castella era un regne hispànic, amb una sola llei, unes mateixes institucions i una sola moneda de Galícia a Múrcia i Andalusia, però la Corona d'Aragó era una monarquia mediterrània, una confederació de regnes i de territoris ibèrics i italians —i encara, les illes enmig d'ambdues penínsules—, amb una major diversitat jurídica, institucional, monetària, metrològica i fins i tot lingüística, que, després de dos segles d'hegemonia de Catalunya, havia accentuat el seu caràcter confederal amb la nova dinastia Trastàmara. No podem prescindir, doncs, d'aquest caràcter unitari —tot i la seva pluralitat— de la Corona d'Aragó i reduir el domini —i els recursos— de Ferran II només als seus estats ibèrics, que tampoc no eren tan pobres com s'ha volgut donar a entendre. La Corona d'Aragó, desmembrada i molt debilitada institucionalment en l'època moderna, sobrevisqué,

tales condiciones, no es difícil saber por qué el Estado, la “monarquía hispánica” de los Reyes Católicos y de los Austrias se sintió predominantemente castellana, puesto que de la Corona de Castilla obtenía su base hacendística pero, teniendo en cuenta que con ello los castellanos no obtenían privilegio alguno, salvo el de contribuir más y sin oponer resistencia, no se ven las ventajas, y sí alguno de los inconvenientes, que esta especie de predominio no buscado tuvo para la población castellana, en especial la “pechera”» (p. 320-321).

això no obstant, fins a la Guerra de Successió, al segle XVIII,¹⁷ i les lleis de cada regne, inclosos els italians, continuaren distingint entre els qui n'eren naturals i podien així accedir a càrrecs públics i els qui no, que eren considerats «estrangers», tot i ser súbdits del mateix monarca.¹⁸ Els regnes de Sicília i de Nàpols en serien separats, no sense oposició dels restants estats de la Corona, el 1556, ja en el regnat de Felip II, i incorporats al Consell d'Itàlia, de nova creació. Però durant el regnat de Ferran II, que és el que ara ens ocupa, encara en formaven part i les seves rendes arribaven al monarca a través de la Tresoreria General d'Aragó.

I¹⁹

A la mort del seu pare, Joan II, el 1479, Ferran II heretà una Corona d'Aragó que s'estenia per 160.149 km² i tenia aproximadament 1.675.000 habitants (235.149 km² i 2.925.000 habitants el 1503, després de la reincorporació del regne de Nàpols). Per la seva banda, Castella, a la mateixa època, feia uns 355.000 km² i sumava uns 4.200.000 habitants (396.700 km² i 4.620.000 habitants, després de la conquesta de Granada el 1492 i de la de Navarra el 1512).

Certament, Castella era més extensa i tenia més habitants que la Corona d'Aragó, però en unes proporcions més equilibrades (1,68 vegades en extensió territorial i 1,58 en població) que si es redueix la Corona d'Aragó només als seus regnes ibèrics. En aquest cas, la primera quadruplicaria la segona en superfície i quasi la quintuplicaria en habitants. És el que solen fer la majoria dels historiadors, que en abordar la monarquia dels Reis Catòlics comparen les dues corones en termes estrictament ibèrics, quan ni la Corona d'Aragó era un estat només ibèric ni la de Ferran i Isabel una monarquia només hispànica. La inclusió dels regnes italians i mediterranis és fonamental no sols per a entendre la Corona d'Aragó, sinó també per a comprendre millor l'aportació de Ferran II a la unió dinàstica, la confederació d'estats que governava i que s'estenia entre Espanya i Itàlia, unida més que no pas

17. L'últim estat de la Corona d'Aragó va ser el regne de Sardènia, que el 1718 va passar a la casa de Savoia. Cf. Lluís GUIA, *Sardènia, una història pròxima: El regne sard a l'època moderna*, Catarroja, Afers, 2012.

18. El 1575, en el regnat ja de Felip II, Cristóbal Linares, un ciutadà d'origen gallec, resident a Càller, al regne de Sardènia, suplicava al rei que l'habilités per a concórrer als càrrecs municipals, ja que «por leyes desse Reyno está dispuesto y ordenado que ningún extranjero que no sea de la Corona de Aragón pueda concurrir en los officios de la dicha Ciudad sin primero ser habilitado». Cf. Francesco MANCONI, *Cerdeña: Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austria*, València, PUV, 2010, p. 18.

19. En aquest treball, centraré la comparació entre les dues corones, Castella i la Corona d'Aragó, que és el que se m'ha demanat, en la demografia, la taxa d'urbanització i la hisenda, atès que altres aspectes sectorials, de l'agricultura i la indústria al comerç, ja són abordats en altres contribucions a aquest congrés.

QUADRE 1
Superfície, població i densitat, Corona d'Aragó i Castella (1479-1516)

	<i>Extensió en km²</i>	<i>Habitants</i>	<i>Densitat (hab./km²)</i>
Catalunya	36.224	300.000	8,28
Aragó	47.610	260.000	5,25
Regne de València	21.522	300.000	13,93
Regne de Mallorca	4.992	55.000	11,01
Sicília	25.711	600.000	23,33
Sardenya	24.090	160.000	6,64
Regne de Nàpols	75.000	1.250.000	16,66
Total Corona d'Aragó	235.149	2.925.000	12,43
Castella abans de 1492	355.000	4.200.000	11,83
Regne de Granada	30.000	300.000	10,00
Regne de Navarra	11.700	120.000	10,25
Total Castella	396.700	4.620.000	11,64

FONTS: Per a Catalunya, les dues fonts bàsiques són els fogatges de 1497 i 1515, que donen un total de 56.089 i 59.967 focs, respectivament, que Jordi Nadal, aplicant-hi un coeficient de 4 per foc, convertí en 224.356 i 239.868 habitants. Tanmateix, si hi apliquem un coeficient de 5, que és el que proposa Gaspar Feliu, el nombre de persones s'eleva a 300.000. Feliu també dona una xifra superior de focs per a cada fogatge: 59.929 per a 1497 i 63.013 per a 1513. Vegeu Jordi NADAL, «La població», a Jordi NADAL i Philippe WOLFF, *Història de Catalunya*, Barcelona, Oikos-Tau, 1983, p. 65-94; Josep IGLÉSIES, *El fogatge de 1497: Estudi i transcripció*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991, 2 v., i, del mateix autor, «El fogatge de 1515», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. IX (1998), p. 23-85, i núm. X (1999), p. 61-63; Gaspar FELIU, «Evolución y asentamiento de la población», a José Ángel SESMA MUÑOZ (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2010, p. 31-58.

Per a Aragó, el fogatge de 1495 dona 51.540 focs, és a dir, uns 257.700 si hi apliquem un coeficient de 5. Cf. Antonio SERRANO MONTALVO, *La población de Aragón según el fogaje de 1495*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1995-1997, 2 v. Tanmateix, un altre autor només hi dona 50.391 focs; cf. José Antonio SALAS AUSENS, «La población aragonesa a comienzos del siglo XVI», a Esteban SARASA (ed.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 183-198.

Per al regne de València, posseïm dues fonts contradictòries: una carta dels jurats de la capital a Ferran II el 1488, que estima el nombre de cases en 60.000 («totes les cases del regne, que són circa LX milia») i un recompte de l'any següent, 1489, que dona 51.000 cases per a tot el regne. Enmig es troba el cens de 1510, que xifra en 55.631 les cases del regne, cosa que faria uns 278.155 focs si hi apliquéssim un coeficient de 5. En general, però, els censos fiscals ordenats per les Corts donen un nombre de focs inferior al de l'impost del morabatí recaptat cada set anys, per la qual cosa és molt probable que la xifra del cens de 1510 estigui per sota del que devia ser la població real. Agustín RUBIO VELA, «Pesta, fam i guerra», a Ernest BELENGUER I CEBRIÀ i Coral CUADRADA (dir.), *La forja dels Països Catalans: Segles XIII al XV*, volum III de Borja de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 76-93; Ricardo GARCÍA CÁRCEL, «El censo de 1510 y la población valenciana en la primera mitad del siglo XVI», *Saitabi*, núm. XXVI (1976), p. 171-188; Rafael VALLDECABRES (ed.), *El cens de 1510: Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, València, PUV, 2002.

Per al regne de Mallorca, disposem dels morabatins de 1482, 1489, 1503, 1510 i 1517, que donen, respectivament, 9.198, 9.254, 9.207, 8.240 i 11.740 focs. Cf. Francisco SEVILLANO COLOM, «La demografia de Mallorca a través del impuesto del morabatí. Siglos XIV, XV y XVI», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. XXXIV (1974), p. 233-272. Les dades de 1510 són corregides a l'alça —9.171 focs— per Josep JUAN VIDAL, «El regne de Mallorca en temps de Carles V: balanç i perspectives», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 11-56. Vegeu també Gabriel JOVER, «La depressió baix-medieval als camps mallorquins: la crisi de la pagesia benestant i la formació de l'aristocràcia terratinent: 1350-1500», a Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (dir.), *Història de les Illes Balears*, vol. 2, Barcelona, Edicions 62, 2004, p. 155-178.

Per a Sicília: Stephan R. EPSTEIN, *An island for itself: Economic development and social change in late medieval Sicily*,

Cambridge, Cambridge University Press, 1992, que parla de 550.000-600.000 habitants cap a 1501 (p. 73) i, abans, el 1478, d'uns 500.000, sobre la base dels 120.000 focs censats aquest any (p. 67); Ida FAZZO, «La famiglia», a Francesco BENIGNO i Giuseppe GIARRIZZO, *Storia della Sicilia*, vol. 3, Bari, Laterza, 1999, p. 158-170, que parla de 500.000 habitants al començament del segle XVI; Domenico LIGRESTI, *Dinamiche demografiche nella Sicilia moderna (1505-1806)*, Milà, Franco Angeli, 2002, p. 26 i 190, que dona 571.146 habitants per a 1505 i arrodoneix la xifra en 600.000 (p. 33); Francesco BENIGNO i Nicoletta BAZZANO, «Sicilia al segle XVI: de Carles V a la mort de Felip II», a Ernest BELENGUER i CEBRIÀ (ed.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, *L'època moderna (1479-1715): Ferran II i els Àustria*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 171-212, que estimen la població de Sicília a principis del segle XVI en unes 600.000 persones (p. 199).

Per a Sardenya, Francesco CORRIDORE, *Storia documentata della popolazione di Sardegna (1479-1901)*, Torí, Carlo Clausen, 1902, que en la p. 15 dona un total de 26.263 focs per al 1485, que ell mateix converteix en 157.578 habitants en aplicar un coeficient de sis persones per foc, i en una densitat de 6,54 hab./km²; John DAY, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale, XII-XVIII secolo*, Torí, CELID, 1987, que en la p. 221 dona 26.264 focs per al 1485 (encara que en la p. 198 en donava 25.540) i en la p. 225 parla de 102.000 habitants. Les estimacions de Day han estat corregides a l'alça per Carlo LIVI, «La popolazione della Sardegna nel periodo aragonese», *Archivio Storico Sardo*, núm. XXXIV-2 (1984), p. 23-130. Vegeu-ne també la resposta de John DAY, «Quanti erano i sardi nei secoli XIV e XV?», *Archivio Storico Sardo*, núm. xxxv (1986), p. 51-60.

Per al regne de Nàpols, Ludovico BIANCHINI, *Storia delle finanze del Regno delle due Sicilie*, Nàpols, Edizioni Scientifiche Italiane, 1971 (edició original, 1834-1835, amb el títol *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*), p. 249, dona 262.345 focs, el que multiplicat per un coeficient de 4,5 persones per foc, que és el que solen emprar els historiadors napolitans, dona un total d'1.180.552 habitants. Per la seva banda, l'historiador alemany Karl Julius BELOCH, en la seva obra pòstuma «La popolazione d'Italia nei secoli sedicesimo, diciassettesimo e diciottesimo», a Carlo M. CIPOLLA (ed.), *Storia dell'economia italiana*, vol. I, Torí, Einaudi, 1959, p. 449-500, dona la relació de focs fiscals següent: 215.107 (1485), 254.380 (1501), 254.823 (1505), 262.345 (1510) i 247.866 (1518). Aquestes xifres són acceptades i recollides per Alessandra BULGARELLI LUKACS, *L'imposta diretta nel regno di Napoli in età moderna*, Milà, Franco Angeli, 1993, que les reproduceix a la pàgina 73. Encara, Giulio FENICIA, «Tendencias comerciales en el reino de Nápoles durante la primera mitad del siglo XVI (1503-1556)», *Estudios*, núm. 19 (1993), p. 7-37, dona unes xifres lleugerament superiors, basades en una font distinta, localitzada a l'Archivo General de Simancas: 267.318 (1508-1509), 263.510 (1511), 261.377 (1515) i 262.215 (1521). L'estimació més recent, d'Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy in the Late Middle Ages: Demographic, Institutional and Economic Change in the Kingdom of Naples, c. 1440-1530*, Leiden, Brill, 2011, dona per al conjunt del regne el 1508, poc després de la seva conquesta per Ferran II, entre 1.155.832 i 1.419.790 habitants (p. 112).

Per a Castella, Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando: Los Reyes Católicos*, Madrid, Nerea, 1988, p. 16; Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999, p. 32; Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española en tiempos de Isabel I de Castilla», a Julio VALDEÓN (ed.), *Sociedad y economía en tiempos de Isabel la Católica*, Valladolid, Àmbito, 2002, p. 13-38; Àngel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado: población, producción, comercio, hacienda», a Luis Antonio RIBOT GARCÍA, Julio VALDEÓN BARUQUE i Elena MAZA ZORRILLA (ed.), *Isabel la Católica y su época*, vol. I, Valladolid, Instituto Universitario de Historia Simancas, 2007, p. 109-120. Les dades del regne de Granada i de Navarra procedeixen també de Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando...*, p. 16, i Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 32. En la seva contribució més recent al tema, Miguel Àngel LADERO QUESADA, «La población de reinos y ciudades en la baja Edad Media española (De finales del siglo XIII a comienzos del XVI)», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 211-1 (2014), p. 37-78, dona 4.300.000 habitants per a Castella, 250.000 per a Granada i 120.000 per a Navarra, el que sumaria, tot plegat, 4.670.000 habitants (p. 56).

separada per les aigües del Mediterrani occidental. Quan Miguel Àngel Ladero afirma que Castella, amb 385.000 km² i entre 4.000.000 i 4.300.000 d'habitants cap a 1492, constituïa gairebé els dos terços del territori (64,5 %) i de la població (68,5 %), cosa que, en la seva opinió, «señala ya uno de los motivos del predominio castellano»,²⁰ està pensant en una monarquia hispànica, no en la monarquia de Ferran i Isabel, que no era exclusivament hispànica. És, com bé diu el títol del seu llibre, l'Espanya dels Reis Catòlics, no la monarquia dels Reis Catòlics. Per la seva banda, Àngel García Sanz, basant-se en les dades de Vicente Pérez Moreda, eleva

20. Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 19.

el percentatge de la població castellana al 80 % del total de l'espanyola, un percentatge que s'hauria mantingut bastant estable durant gairebé cent anys, entre 1435 i 1530.²¹

QUADRE 2
Evolució de la població castellana i espanyola (1435-1530)

<i>Any</i>	<i>Castella (en milions)</i>	<i>Espanya (en milions)</i>	<i>% de la població castellana</i>
1435	3,00	3,8	79
1482	4,00	5,0	80
1492	4,25	5,3	80
1506	4,25	5,5	77
1508	3,40	4,4	77
1530	3,90	5,0	78

FONT: Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 28, reproduït també per Ángel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado...», p. 109.

El quadre de Pérez Moreda resulta il·lustratiu en molts aspectes. No compara la població de Castella amb la dels altres dominis dels Reis Catòlics, perquè falten els territoris italians. Ni tampoc amb la d'Espanya, és a dir, la península Ibèrica, perquè falta Portugal. Compara Castella només amb els regnes hispànics de la monarquia dels Reis Catòlics. Per a Pérez Moreda i García Sanz, Portugal no és Espanya, però això és trasplantar a l'edat mitjana una realitat dels nostres dies. Espanya i Portugal són, en efecte, dos estats actuals, però no ho eren al segle xv, quan Espanya era una expressió geogràfica de la qual formava part també Portugal, junt amb Castella, Navarra, Granada abans de la conquesta castellana i els estats ibèrics de la Corona d'Aragó. D'altra banda, si s'omet Portugal, no sols puja el percentatge de la població de Castella, sinó que se suposa que la diferència entre les magnituds de Castella i les de la resta d'Espanya (el 20 % restant) correspon a la Corona d'Aragó. I aquesta mostra, segons el quadre, una trajectòria ascendent bastant consolidada des dels 800.000 habitants que se li atribueixen el 1435 fins al milió o més d'un milió (1.250.000 el 1506) entre 1482 i 1530, cosa que no lliga bé amb la idea d'una població castellana en plena recuperació (de fet, el 1530 tenia menys habitants que el 1482, 1492 i 1506) i una Corona d'Aragó, i en particular Catalunya, que n'havia estat el motor principal, encara enfonsada en la crisi.²²

21. Ángel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado...», p. 109; Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 28.

22. «Frente a esta vitalidad de la población castellana en los últimos tiempos medievales, contrasta la prolongada decadencia de otros territorios peninsulares, de la Corona de Aragón y de Navarra, desencadenada por las primeras epidemias de mediados del siglo xiv, particularmente nefastas en estas regiones»: Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 15.

La demografia històrica no és una ciència exacta, i les divergències entre les estimacions dels historiadors poden ser molt grans, no sols pel coeficient a aplicar al nombre de focs, sinó sobretot pel problema d'ocultació que presenten les fonts, és a dir, per la distància entre la població fiscal i la real. En efecte, les úniques fonts disponibles per a l'època susceptibles de ser utilitzades amb propòsits demogràfics són les fiscals, i aquestes no s'interessen per la totalitat de la població —no són censos ni padrons demogràfics—, sinó per aquells que estan sotmesos a tributació. N'estan exclosos, per tant, els privilegiats —nobles i eclesiàstics, encara que no sempre— i els pobres. De vegades, algunes fonts inclouen també els exempts, generalment els que no arriben al sostre mínim de riquesa que els obligaria a tributar fiscalment. Però els qui no hi apareixen mai, ni tan sols entre els exempts, són els marginats, els captaires, els desocupats, els immigrants recents, la població flotant, que, sobretot en els grans centres urbans, com ara Nàpols, València o Barcelona, podia arribar a ser molt important.

D'ací, doncs, les disparitats entre els historiadors i les contínues revisions de les estimacions proposades, unes vegades a l'alça i unes altres a la baixa. Per a Castella, a penes disposem de padrons fiscals per al segle xv i alguns historiadors havien basat les seves conjectures demogràfiques en les estimacions d'Alonso de Quintanilla, comptador major dels Reis Catòlics, que el 1495 donava un total d'1.500.000 veïns per al conjunt de la Corona, és a dir, entre 6.750.000 i 7.500.000 habitants, segons si s'aplica un coeficient multiplicador de 4,5 o de 5 a cada veí.²³ Ladero considera excessives aquestes xifres, sobretot en comparar-les amb les del padró de 1528, i, prudentment, les rebaixa a 1.050.000 veïns, és a dir, entre 4.725.000 i 5.250.000. Més prudentment encara, en parlar d'habitants, en el quadre i en el text, ho deixa en uns 4.300.000 el 1492 (després ja de l'expulsió dels jueus, uns 100.000 en la seva estimació, però sense comptar-hi el regne de Granada). Si hi afegim els 250.000 que dona per a Granada, la suma total, 4.550.000, no està gaire lluny dels 4.665.000 habitants que tindria Castella el 1528, segons el padró d'aquest any.²⁴ Tot i així, els percentatges

23. I, efectivament, no són pocs els historiadors que han estimat la població castellana al final del segle xv entre 6,5 i 8,25 milions d'habitants. Entre ells, Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Curso de historia de las instituciones españolas: De los orígenes al final de la Edad Media*, 4a ed., Madrid, Alianza, 1975, p. 306-307; Jaume VICENS VIVES, *Manual de historia económica de España*, 6a ed., Barcelona, Vicens Vives, 1969, p. 265. Fins i tot hi ha hagut qui, sense cap fonament documental, ha elevat la xifra a disset milions (20-25 milions per al conjunt d'Espanya); cf. Ignacio OLAGÜE, *La decadencia española*, vol. I, Madrid, Mayfe, 1950, p. 245-247.

24. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La población de reinos y ciudades...», p. 53-56. Vegeu el padró de 1528 a Felipe RUIZ MARTÍN, «La población española al comienzo de los tiempos modernos», *Cuadernos de Historia: Anexos de la Revista Hispania*, núm. 1 (1967), p. 189-192. L'estimació d'aquest autor per a 1528 és de 4.485.389 habitants (incloent-hi els 204.245 de Granada), als quals s'afegeixen els 180.000 del País Basc, per fer un total de 4.665.389. En canvi, en l'estimació d'1.050.000 veïns que fa Ladero per a finals del segle xv no s'inclouen ni Granada ni el País Basc. A més de Ruiz Martín i Ladero, altres autors també situen la població castellana entorn dels 4,5 milions d'habitants cap al

finals de Ladero atorguen a Castella un 71,5% del total de la població espanyola cap a 1490, si es té en compte Portugal, i un 84,5%, si se l'exclou, cosa que deixa la Corona d'Aragó en un 13,10% i un 15,47%, respectivament.

Per la seva banda, els totals de la població de la Corona d'Aragó resulten baixos perquè continuen basant-se en la poca estimació que va donar Jordi Nadal per a Catalunya a partir del fogatge de 1497, uns 224.536 habitants, quan les estimacions més recents, tant de Gaspar Feliu com de Miguel Ángel Ladero, l'eleven a 300.000 o més. I també, perquè els càlculs demogràfics sobre la Corona d'Aragó no solen incloure mai els estats italians, ni Sardenya ni Sicília, que en formaven part des del segle XIV, ni Nàpols, incorporat a mitjan segle XV i reincorporat els primers anys del XVI. La perspectiva estrictament ibèrica és correcta quan es vol parlar d'Espanya, però no quan es vol parlar de la monarquia dels Reis Catòlics ni, menys encara, quan es volen comparar les dues corones que la conformaven. La superfície de la Corona d'Aragó no es limitava, doncs, als 110.000 km² de la península Ibèrica (i les Illes Balears), sinó que cal afegir-hi els 24.090 de Sardenya, els 25.711 i els 75.000 de Nàpols (que formà part de nou de la Corona d'Aragó de 1503 a 1556, quan va ser incorporat al Consell d'Itàlia). En total, doncs, uns 235.149 km², habitats cap al 1500 per vora tres milions de persones (2.925.000) (vegeu el quadre 1).

Vista així, la relació entre les dues corones de Ferran el Catòlic no sembla tan desproporcionada. Castella era més gran i més compacta, i també tenia més habitants, però no fins al punt de quadruplicar la Corona d'Aragó, com contínuament s'argüeix tot ignorant-ne la dimensió extraibèrica, sinó en uns termes més ajustats, entorn d'1,68 i 1,58 en extensió superficial i en població, respectivament. En canvi, la densitat era molt similar, molt baixa en ambdós casos, encara que lleugerament favorable a la Corona d'Aragó (12,43 hab./km², enfront dels 11,64 hab./km² de Castella). Aquestes mitjanes, és clar, amaguen una realitat molt heterogènia, amb regions molt poc habitades, com Aragó (5,25 hab./km²), Sardenya (6,64 hab./km²) i fins i tot Catalunya (8,28 hab./km²), i altres de molt densament poblades, com el regne de Nàpols (16,66 hab./km²) i, sobretot, l'illa de Sicília (23,33 hab./km²). A la Corona d'Aragó, la població es concentrava principalment, com veurem, en els grans centres urbans, com Nàpols, València, Palerm, Barcelona o Messina, mentre que a Castella ho feia sobretot a l'altiplà interior (les dues Castelles) i a Andalusia, també amb nuclis urbans importants i densament poblats.

1500: José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, *La época medieval*, vol. II de la *Historia de España Alfaguara*, Madrid, Alfaguara, 1973, p. 391; Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando*, p. 20; Bernard VINCENT, *El año admirable*, Barcelona, Crítica, 1992, p. 79.

QUADRE 3
 Principals ciutats de la monarquia dels Reis Catòlics

Corona d'Aragó		Castella	
Ciutats	Habitants	Ciutats	Habitants
Nàpols	100.000/125.000	Granada	50.000-70.000
València	70.000	Sevilla	45.000
Palerm	30.000-55.000	Còrdova	30.000
Barcelona	33.000	Toledo	25.000
Messina	20.000-46.000	Valladolid	25.000
Siracusa	26.000	Medina del Campo	20.000
Càpua	22.500	Jaén	20.000
Saragossa	20.000	Múrcia	13.000-15.000
Lecce	18.500	Jerez	13.000-15.000
Aversa	18.000	Écija	13.000-15.000
Caltagirone	17.000	Úbeda	13.000
Trapani	16.500	Baeza	13.000
Lentini	16.500	Màlaga	12.500
Piazza	15.500	Salamanca	10.000-15.000
Noto	15.500	Segòvia	10.000-15.000
Nicòsia	15.500	Àvila	8.000-10.000
Mallorca	15.500	Alcalá de Henares	8.000-10.000
Perpinyà	14.000	Medina de Rioseco	8.000-10.000
Catània	14.000	Burgos	8.000-10.000
Agrigent	13.500	Badajoz	8.000-10.000
Castrogiovanni	13.500	Antequera	8.000-10.000
Randazzo	13.500	Lucena	8.000-10.000
Sàsser	12.500	Utrera	8.000-10.000
Polizzi	12.000		
Sciacca	12.000		
Reggio	12.000		
Gravina	11.000		
Taranto	11.000		
Corleone	10.500		
Caltabellotta	10.500		
Tropea	10.000		
L'Aquila	10.000		
Matera	9.500		
Bari	8.000		

FONTS: Karl Julius BELOCH, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, 1, *Grundlagen, die Bevölkerung Siziliens und des Königreichs Neapel*, Berlín, De Gruyter, 1937; FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «La demografía de Mallorca...»; JAN DE VRIES, *European Urbanization, 1500-1800*, Harvard, Harvard University Press, 1984; JOHN DAY, *Uomini e terre...*; PAUL BAIROCH, JEAN BATOU i PIERRE CHÈVRE, *La population des villes européennes de 800 à 1850 = The Population of European Cities from 800 to 1850*, Ginebra, Droz, 1988; JOSEP IGLÉSIES, *El fogatge de 1497*, i, del mateix autor, «El fogatge de 1515»; STEPHAN R. EPSTEIN, *An Island for itself...*; DOMENICO LIGRESTI, *Dinamiche demografiche...*; GASPAR FELIU, «Evolución y asentamiento...»; MIGUEL ÀNGEL LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, i, del mateix autor, «La población de reinos y ciudades...», p. 37-78; FRANCESCO BENIGNO i NICOLETTA BAZZANO, «Sicília al segle XVI...»; ELENÍ SAKELLARIOU, *Southern Italy...*

El quadre mostra, en primer lloc, l'existència de dos grans metròpolis a la Corona d'Aragó, sense correspondència, aparentment, a Castella. Es tracta de les capitals de dos regnes macrocefàlics obertes al Mediterrani: Nàpols i València, més pròximes com a ciutats que com a capitals regionals, ja que els dos regnes que s'organitzen entorn seu no són comparables. Amb uns 100.000 habitants, que alguns autors eleven a 125.000 o més,²⁵ Nàpols és una de les ciutats més populoses de l'Europa del final de l'edat mitjana i l'inici dels temps moderns, capital d'un regne d'uns 1.250.000 habitants, el que significa que aproximadament un 10 % de la població total es concentrava en la seva principal ciutat. València, amb uns 70.000 habitants dins i fora de les seves muralles, als carrers i ravals extramurs, era també una gran urbs, la més poblada de la península Ibèrica, i la seva macrocefàlia encara era major, ja que concentrava entre la cinquena i la quarta part de la població total del regne. Totes dues, Nàpols i València, no tenien competidores ni altres ciutats amb un volum demogràfic comparable dins els regnes respectius. Al regne napolità, només Càpua i Lecce rondaven els 20.000 habitants, mentre que al valencià, només Oriola superava els 5.000, una distància enorme respecte de la capital. Nàpols i València, a més, mantenien un estret contacte comercial: en les quatre primeres dècades del segle XVI, arribaren al port de València 129 naus —sense comptar-hi disset embarcacions més de l'armada reial— procedents del regne napolità, la gran majoria de les quals, vuitanta-vuit, procedien de la capital.²⁶

Possiblement, en aquest primer grup de macrociutats, junt a Nàpols i València, caldria incloure-hi també Granada, la població de la qual alguns autors, com De Vries i Bairoch, eleven fins a 70.000 habitants.²⁷ Sigui com sigui, la capital del regne nassarita, l'últim bastió musulmà a la península Ibèrica, passaria a ser la ciutat més poblada de Castella després de la seva conquesta el 1492. Segueixen a continuació un grup de ciutats grans o molt grans, segons els estàndards europeus de l'època, d'entre 20.000 i 50.000 habitants, que a Castella inclou Sevilla, Còrdova,

25. La població de la ciutat de Nàpols ha estat estimada per Beloch en 150.000 habitants a començaments del segle XVI, a partir de la documentació disponible per a mitjan segle XVI (una estimació acceptada per Mols i De Vries); en 125.000 per Bairoch, Batou i Chèvre, i per menys de la meitat d'aquesta última xifra, 60.000, per Capasso, sobre la base del cens fiscal de 1505. Tenint en compte que aquest cens no incloïa els exempts, molt nombrosos en el cas de Nàpols, i que la infraestructura de la ciutat no podria haver mantingut una població gaire més gran, altres autors, com De Seta, Galasso, Iuliano i Sakellariou, proposen la xifra intermèdia de 100.000 habitants, que és la més acceptada actualment. Cf. Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy...*, p. 105-106.

26. Emilia SALVADOR, *La economía valenciana en el siglo XVI (comercio de importación)*, València, Universitat de València, 1972. També Giulio FENICIA, «Tendencias comerciales...», p. 7-37.

27. Tots dos rebaixen, en canvi, la població de València als 40.000. Per contra, Ladero l'estima en 50.000, mentre que manté la xifra de 70.000 per a València. Són les estimacions acceptades majoritàriament pels historiadors.

Toledo, Valladolid, Medina del Campo i Jaén i, a la Corona d'Aragó, Palerm, Barcelona, Messina, Siracusa, Càpia i Saragossa. Es tracta, sobretot, de grans capitals regionals, que en el cas de Castella es concentren principalment a Andalusia, a més del centre de la Península i el potent nucli comercial del nord de Castella, i, a la Corona d'Aragó, a l'illa de Sicília, amb tres ciutats per damunt dels 20.000 habitants, una de les quals, Palerm, podria superar fins i tot els 50.000, a més de les capitals catalana i aragonesa i de la segona ciutat del regne de Nàpols.²⁸

El quadre es completa amb una trentena més de ciutats que passaven dels deu mil habitants a les dues corones. A la Corona d'Aragó, en total, trenta centres urbans superaven aquest llinar, mentre que a Castella eren catorze. Si baixem fins als 5.000 habitants, que és el volum demogràfic que s'accepta habitualment per a considerar urbana una localitat, a la Corona d'Aragó sobrepassaven aquest xifra seixanta-tres nuclis de poblament,²⁹ mentre que José I. Fortea estima en un mínim de quaranta-una les ciutats castellanques que la superaven el 1530.³⁰ En el primer cas, és a dir, limitant-nos als centres de més de 10.000 habitants, la taxa d'urbanització era de 22,52 % en el cas de la Corona d'Aragó i de 6,95 % en el de Castella.³¹ Per contra, si hi incloem els nuclis de més de 5.000 habitants, que, com he dit, és l'indicador habitual per a definir, si més no demogràficament, una ciutat, els percentatges pugen, respectivament, a 29,75 % i 10,84 %. Aquestes taxes són, certament, enganyoses, perquè, sobretot en el cas castellà, no inclouen totes

28. Bairoch *et al.* donen 55.000 habitants per a Palerm el 1500, que Ligresti (p. 224) rebaixa a 46.000, Epstein (p. 71) a 37.500 (1497) i Benigno i Bazzano (p. 199) a 30.000. Els mateixos autors donen per a Messina 46.000, 31.500, i entre 20.000 i 25.000 habitants, respectivament.

29. Barcelona, Lleida, Tortosa i Girona (Catalunya); Saragossa i Calataiud (Aragó); València i Oriola (València); Mallorca (Mallorca); Sàsser (Sardenya); Palerm, Messina, Siracusa, Caltagirone, Trapani, Lentini, Piazza, Noto, Nicòsia, Catània, Agrigent, Castrogiovanni, Randazzo, Polizzi, Sciacca, Corleone, Caltabellotta, Monte San Giuliano, Mazara, Naro, Salemi, Licata, Caltanissetta, Castoreale i Tortorici (Sicília), i Nàpols, Càpia, Lecce, Aversa, Catània, Reggio, Gravina, Taranto, Tropea, L'Aquila, Matera, Bari, Gallipoli, Barletta, Martina, Sessa, Catanzaro, Altamura, Gaeta, Salern, Bitonto, Trani, Melfi, Monopoli, Nardo, Chieti, Castellaneta i Bríndisi (Nàpols). Les dades procedeixen de les obres citades en el quadre 3. En el cas dels dos grans regnes italians, per a Sicília, Epstein, p. 71, i per a Nàpols, Beloch, p. 180, també Bulgarelli.

30. JOSÉ I. FORTEA PÉREZ, «Las ciudades de la Corona de Castilla en el Antiguo Régimen: una revisión historiográfica», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, núm. XIII-3 (1995), p. 19-59. El quadre 1, de la p. 47, recull els 41 centres: Alburquerque i Badajoz (Extremadura); Andújar, Antequera, Aracena, Baena, Baeza, Bujalance, Carmona, Còrdova, Écija, Frejenal de la Sierra, Fuente Obejuna, Jaén, Jerez de la Frontera, Lucena, Marchena, Martos, Osuna, Palma del Río, El Puerto de Santa María, La Rambla, Sevilla, Úbeda i Utrera (Andalusia); Alcaraz, Llorca i Múrcia (Múrcia); Ciudad Real, Ocaña, Talavera de la Reina, Toledo (Castella la Nova); Àvila, Burgos, Medina del Campo, Medina de Rioseco, Palència, Salamanca, Segòvia, Toro i Valladolid (Castella la Nova - Lleó). Evidentment, es tracta d'una llista incompleta, perquè hi manquen Granada, Màlaga i altres ciutats.

31. Fortea dona un percentatge del 8 %, però ja per a 1530, mentre que jo m'he basat en les xifres de Ladero per a finals del segle xv.

les ciutats, però, en el fons, no deixen de ser indicatives. Deixant a part el regne de Granada, no recollit en el padró de 1530, la població urbana castellana, concentrada en quaranta-un nuclis, sumava en aquest any, segons José I. Fortea, 454.895 habitants, és a dir, un 13 % de la població total (3.765.297 habitants, sense comptar-hi tampoc Granada).³² Acceptant els percentatges de Fortea, la taxa d'urbanització era bastant més elevada a la Corona d'Aragó que a Castella, tant si posem el llindar en els deu mil habitants (22,5 % a 8 %) com si el baixem als cinc mil (29,75 % a 13 %). Una diferència que es manté fins i tot si, en aquest cas, ens reduïm només als estats ibèrics de la Corona d'Aragó: cinc grans ciutats amb més de deu mil habitants (València, Barcelona, Saragossa, Mallorca i Perpinyà) sumaven elles soles 152.000 habitants, un 16,61 % del total de la població ibèrica de la Corona (910.000), el doble del 8 % de Castella, mentre que les ciutats amb més de cinc mil habitants (deu, afegint-ne cinc més —Lleida, Tortosa, Girona, Calataiud i Oriola— a les cinc ja citades) en sumaven 182.000, un 19,89 % enfront del 13 % de Castella.

Tant si la comparació abasta el conjunt de la Corona d'Aragó, estats italians inclosos, com si es limita només als regnes ibèrics, la taxa d'urbanització era molt superior a la de Castella, sobretot en el cas de les ciutats amb més de deu mil habitants, on els percentatges de la Corona d'Aragó duplicaven (els regnes ibèrics) o quasi triplicaven (el total de la Corona) els castellans, mentre que en el llindar inferior, el de les ciutats amb més de cinc mil habitants, la diferència continuava sent també important (gairebé el 20 % i el 30 %, respectivament, enfront del 13 % de Castella). La Corona d'Aragó, tant a la península Ibèrica com a la Italiana, era un estat de grans ciutats, l'elevada població de les quals feia pujar la taxa d'urbanització. Ja he al·ludit abans a la macrocefàlia: València concentrava entre la quarta i la cinquena part de la població del seu regne, i Mallorca més de la quarta part, mentre que Nàpols, Palerm i Barcelona aplegaven el 10 % dels territoris respectius. El cas de Castella era diferent, ja que, tot i la importància de Granada, a Andalusia hi havia també altres grans nuclis com Sevilla, Còrdova o Jaén, i també al nord de Castella, al costat de Valladolid hi havia Medina del Campo i, en menor mesura, Segòvia i Salamanca; només el cas de Toledo, aïllat enmig de l'altiplà castellà, s'assemblaria més al model de grans capitals regionals. En tot cas, les taxes d'urbanització, relativament elevades per a l'època tant a Castella com a la Corona d'Aragó, no deixen d'ocultar dues realitats importants: la gran disparitat regional i el problema de les agrociutats. Efectivament, la taxa d'urbanització d'Andalusia, eleva-

32. JOSÉ I. FORTEA PÉREZ, «Las ciudades de la Corona de Castilla...», p. 51, quadre 2. Però també es pot fer a l'inrevés, sumant-hi els 300.000 habitants estimats per al regne de Granada al moment de la seva conquesta. Afegint-hi, doncs, els 50.000 habitants de Granada mateix, els 12.500 de Màlaga i els d'altres ciutats amb més de 5.000 habitants del regne de Granada, la població urbana castellana pujaria a uns 530.000 habitants, un 13 % d'una població total d'uns 4.050.000 habitants.

díssima (del 28 % i el 42 %, segons si parlem de ciutats de més de deu mil o més de cinc mil habitants, respectivament) i, en menor mesura, de Múrcia (13 % i 26 %), contrasta amb la de totes les altres regions de la Corona de Castella, especialment la cornisa cantàbrica, on pràcticament no hi ha nuclis urbans.³³ Igualment, a la Corona d'Aragó, les taxes de Catalunya (21,66 %) i dels regnes de València (25 %), Nàpols (27 %) i, sobretot, Sicília (62 %, que Epstein rebaixa al 34 %, però limitant-se només a les deu ciutats més grans el 1497, totes per damunt dels 15.000 habitants)³⁴ contrasten amb les d'Aragó (10 %) i Sardenya (7,8 %), on només tres ciutats —Saragossa i Calataiud, i Sàsser, respectivament— superaven els cinc mil habitants. D'altra banda, quantes d'aquestes localitats que a Sicília, al regne de Nàpols i a Andalusia superaven els 5.000 i fins i tot els 10.000 habitants eren veritables ciutats? Quantes, a més de tenir un volum demogràfic important, acomplien també funcions urbanes, en l'àmbit de la manufactura i el comerç? En molts casos, la població d'aquests grans centres estava formada majoritàriament per llauradors i camperols que es dedicaven principalment a activitats agràries, cosa que ha portat alguns historiadors a encunyar el terme d'agrocitats, més propi per a designar-los que el de veritables nuclis urbans, reservat per a aquelles ciutats més bolcades a l'activitat manufacturera i comercial.³⁵

Segurament, les revisions demogràfiques en curs permetran en els pròxims anys situar la comparació entre les dues corones en uns termes més justos i proporcionats, que per descomptat no deixaran de mostrar la primacia de Castella sobre la Corona d'Aragó, tant en termes d'extensió territorial com demogràfics, però ja no en la relació que es proposava fa uns anys, de 6 a 1, ni tampoc en la més recent de 4,5 a 1 (que només tenen en compte els regnes ibèrics), sinó en la molt més equilibrada d'1,5 a 1, incloent-hi, com toca, els regnes de Sardenya, Sicília i Nàpols, on no sols residia un bon nombre de catalans, aragonesos i valencians, sinó també altres dos milions de súbdits de Ferran II. Naturalment, la comparació es pot fer en termes estrictament ibèrics, però en aquest cas l'objecte d'estudi serà el territori, no el monarca ni la monarquia: l'Espanya dels Reis Catòlics, com porten per títol alguns llibres i articles. Per contra, si l'objecte d'estudi és Ferran II o la monarquia dels Reis Catòlics, l'anàlisi no pot deixar de considerar la Corona d'Aragó en la seva

33. Les taxes d'urbanització són del 4 % (Castella la Vella), l'1 % (Castella la Nova i Múrcia) si fixem la frontera en els deu mil habitants, i del 4 % (Castella la Nova), el 3 % (Múrcia) i el 2 % (Extremadura), si la posem en els cinc mil habitants.

34. Stephan R. EPSTEIN, *An Island for itself...*, p. 71. Per contra, si hi incloem totes les localitats amb més de 5.000 habitants, el percentatge puja al 62 % indicat.

35. Sobre les agrocitats, vegeu Anton BLOK, «South Italian agro-towns», *Comparative Studies in Society and History*, núm. 11 (1969), p. 121-135; Enrique LLOPIS i Manuel GONZÁLEZ MARISCAL, «La tasa de urbanización de España a finales del siglo XVIII: el problema de las agrocidades», a *Miscel·lània. Ernest Lluch i Martín*, vol. II, Barcelona, Fundació Ernest Lluch, 2007, p. 351-369.

totalitat, a una banda i l'altra del Mediterrani occidental. No sols perquè Ferran era el sobirà d'un conglomerat de regnes que s'estenien per les penínsules Ibèrica i Italiana i les illes intermèdies, i d'un nombre de súbdits que excedia amb escreix el que residia als seus regnes hispànics, sinó també perquè els seus ingressos, tant els que rebia a través del patrimoni reial com els que obtenia de les Corts i diputacions, procedien de tots els estats de la Corona i no solament dels ibèrics. El volum demogràfic, la taxa d'urbanització, una agricultura comercial i orientada en bona mesura al mercat i a l'exportació, la producció manufacturera (i en primer lloc, però no sols, la drapera) i la importància de l'activitat comercial i financera, en un espai cada vegada més integrat com era el sector del Mediterrani occidental cobert per la Corona d'Aragó, es traduïa tot plegat en uns recursos econòmics i financers gens menyspreables per a la monarquia. Són aquests recursos, en forma de rendes reials, ingressos fiscals i donatius de les Corts, els que analitzo en la segona part d'aquesta contribució, també en termes comparatius amb Castella.

II

Fa just cinquanta anys, en un estudi pioner sobre la Hisenda reial castellana, Miguel Àngel Ladero Quesada calculava els ingressos reials de Castella en uns 150 milions de maravedisos anuals en la dècada de 1480 i en més de 300.000 milions en la primera dècada del segle XVI.³⁶ Per oferir aquestes xifres, l'historiador de Valladolid només havia hagut d'anar als registres comptables de la Corona centralitzats a l'Archivo General de Simancas, concretament als lligalls de la secció Escribanía Mayor de Rentas. Que se m'entengui bé: amb l'expressió «només havia hagut d'anar» no vull de cap manera menystenir el molt estimable treball del professor Ladero, pioner dels estudis sobre finances i fiscalitat a Espanya, sinó destacar el fet que això mateix no es podria fer per a la Corona d'Aragó, ja que els ingressos i les despeses no estan centralitzats en un sol registre comptable, com a Castella, sinó descentralitzats en moltes i diverses sèries documentals, repartides, a més, en diferents arxius, cosa que, sens dubte, dificulta no sols el càlcul dels ingressos totals de la Corona, sinó fins i tot, i això és més greu, la correcta comprensió del sistema fiscal i financer catalanoaragonès. De fet, no es tracta només d'un problema de dispersió documental, sinó que aquesta dispersió és més aviat el reflex d'una estructura fiscal i financera complexa, que, lluny de limitar-se només al patrimoni reial i, encara, dins d'aquest, a la Tresoreria General i les batllies gene-

36. Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La Hacienda real castellana entre 1480 y 1492*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1967, que el mateix autor ampliaria poc després en *La Hacienda Real de Castilla en el siglo XV*, La Laguna, Universidad de La Laguna, 1973.

rals, i, per tant, als registres comptables d'aquestes institucions, s'estenia també a les batllies locals, les contribucions eclesiàstiques i, sobretot, els ingressos de la Diputació del General o Generalitat, registrats en les comptabilitats respectives. Si fèiem com a Castella i ens limitéssim a anar als registres de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó, trobaríem que l'any 1483 els seus ingressos van ser de 16.128 sous i 3 diners, moneda de Barcelona (per sota de les despeses, que van ser superiors als vint mil sous), mentre que l'any 1491 els ingressos van ser de 24.280 sous.³⁷ Els dos quadres següents mostren els ingressos totals de Castella de 1480 a 1510 i els de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó en la dècada de 1480.

QUADRE 4
Ingressos totals de la Hisenda reial de Castella durant el regnat dels Reis Catòlics

<i>Any</i>	<i>Maravedisos</i>	<i>Equivalència en sous de Barcelona</i>
1480	94.401.000	6.055.915 sous 3 diners
1481	150.582.600	9.660.019 sous 2 diners
1482	155.436.500	9.971.401 sous 6 diners
1483	131.438.550	8.431.909 sous 10 diners
1486	178.174.504	11.430.066 sous 5 diners
1487	159.355.234	10.222.792 sous 2 diners
1488	188.488.551	12.091.722 sous 6 diners
1489	189.798.154	12.175.734 sous 9 diners
1490	189.428.911	12.152.047 sous 6 diners
1491	211.453.887	13.564.970 sous 10 diners
1504	317.770.227	20.385.266 sous 9 diners
1505	312.188.486	20.027.192 sous 8 diners
1510	320.000.000	20.528.308 sous 10 diners

FONT: A partir de Miguel Ángel Ladero Quesada, *La Hacienda Real...*, p. 44. La conversió en sous de Barcelona (per un factor de 15,58823) és meva.

Si convertim els maravedisos castellans en sous de Barcelona, que era la moneda que emprava l'Administració central de la Corona d'Aragó, els 150 milions i els 320 milions de maravedisos castellans de 1481 i 1510 es transformen, respectivament, en nou milions i mig i vint milions i mig de sous, molt per damunt —tres zeros més o mil vegades més— dels 20.000 sous de Barcelona de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó. També podem fer l'operació a la inversa: si convertim els sous de Barcelona en maravedisos, els 35.000 sous de mitjana anual de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó es transformen en uns 530.000 maravedisos,

37. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 438 (1483) - 446 (1491).

és a dir, el 3,5 per mil del que ingressava la Hisenda reial castellana al començament dels anys 1480 i l'1,65 per mil del que obtenia el 1510.

QUADRE 5
Ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó (en sous de Barcelona)

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Equivalència dels ingressos en maravedisos</i>
1483	16.128 sous 3 diners	20.228 sous 1 diner	251.411
1484	43.532 sous 6 diners	36.737 sous 7 diners	678.594
1485	28.989 sous 2 diners	—	451.887
1486	43.500 sous 5 diners	44.633 sous 7 diners	678.088
1487	72.078 sous 4 diners	114.905 sous 7 diners	1.123.568
1488	27.417 sous 6 diners	27.111 sous (sense febrer)	423.382
1489	27.568 sous 4 diners	28.141 sous 1 diner	427.382
1490	22.976 sous	19.720 sous 1 diner	358.155
1491	24.280 sous 7 diners	107.465 sous 1 diner	378.482

FONT: Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 438 (1483) - 446 (1491).

Si aquestes xifres expressessin realment els ingressos totals anuals de la Corona d'Aragó, la diferència amb Castella —per a la qual sí que disposem dels ingressos totals— no sols seria abismal, sinó que estarien molt més que justificades les apreciacions negatives sobre el sistema hisendístic catalanoaragonès al final dels temps medievals i l'alba dels moderns. La veritat, però, és que els treballs que han abordat la comparació entre les hisendes de les dues corones i la seva contribució a les finances de la monarquia, sobretot a l'època moderna, no sols no han examinat els comptes de l'Administració reial, com sí que s'ha fet per a Castella, sinó que s'han acontentat en general a destacar, com deia abans, l'arcaisme del sistema fiscal i financer català —la comparació es fa sempre amb Catalunya, rares vegades amb el conjunt de la Corona d'Aragó—, basat en ingredients tan obsolets i ineficients, tan «medievals», com el dret de bolla o les rendes del patrimoni reial, quan Castella havia implementat ja sistemes tan avançats com les alcabales i el deute públic. Castella era no sols el territori primordial de la monarquia hispànica, per la seva major extensió i la seva vitalitat demogràfica i econòmica, en haver sortit més aviat de la crisi baixmedieval, en contrast amb la depressió en què encara es veia sumida la Corona d'Aragó, sinó també la seva columna fiscal i financera, la major contribuent a les empreses militars dels Reis Catòlics i dels successors, en contrast, de nou, amb la minsa aportació de la Corona d'Aragó, d'on el rei obtenia escasses rendes i on els subsidis votats per les Corts i recaptats per la Generalitat es quedaven pel camí.³⁸

38. Vegeu, per exemple, les dues contribucions d'Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO, «Ingresos y gastos de la Hacienda catalana en el siglo XVII», a Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO (ed.), *Haciendas*

Naturalment, darrere d'aquesta apreciació negativa hi ha no poca incomprensió i apriorismes. La primera cosa a tenir en compte és la naturalesa diferent dels dos sistemes fiscals i financers. El de Castella, com el de França, estava centralitzat entorn de la figura del rei, que era qui recaptava i administrava tots els recursos fiscals i financers, inclosos els subsidis o donatius aprovats en Corts, que eren recaptats pel monarca. En la Corona d'Aragó, per contra, el rei només controlava els seus ingressos patrimonials, les rendes procedents dels seus propis dominis, així com una diversitat de tributs i impostos extraordinaris, que cada vegada resultaven més insuficients per a cobrir les necessitats pecuniàries de la Corona, sobretot la despesa militar. Per a fer front a aquestes urgències, el rei demanava subsidis a les Corts dels seus regnes, però aquests subsidis no eren recaptats i administrats per la monarquia, com a Castella i França, sinó per una institució nova, una delegació permanent de les Corts, la Diputació del General o Generalitat, que va nàixer amb una funció eminentment i estrictament hisendística, com bé ha mostrat Manuel Sánchez en el seu estudi sobre el naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya.³⁹ A Catalunya, com a Aragó i al regne de València, però també a Flandes i als Països Baixos en general, la nova fiscalitat d'estat era administrada per la representació política dels regnes, les Corts, a través d'una entitat permanent com la Generalitat.⁴⁰ Aquesta entitat recaptava l'import dels subsidis aprovats en Corts a través

forales y Hacienda real: Homenaje a D. Miguel Artola y D. Felipe Ruiz Martín, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1990, p. 207-224, i «La participación fiscal catalana en la monarquía hispánica (1599-1640)», *Manuscrits*, núm. 15 (1997), p. 65-96, en què també es fa referència a les diverses interpretacions contraposades sobre aquesta participació al segle XVII (Elliott, Vilar, Domínguez Ortiz, García Cárcel i el mateix autor, d'una banda, i Joan Reglà i Eva Serra, de l'altra). També s'hi refereix Bernat HERNÁNDEZ, «Finanzas y hacienda en los territorios de la monarquía hispánica. Revista de una década historiográfica, 1988-1998», *Diálogos: Revista Electrónica de Historia*, núm. 1-1 (1999). Aquesta percepció de l'escassa aportació catalana a les despeses comunes de la monarquia ve de lluny i aquest mateix autor en rastreja els primers testimonis en la correspondència entre castellans residents o de pas per Catalunya i el mercader Simón Ruiz, en què es palesa el malestar per la insolidaritat catalana enfront d'una Castella en decadència per una fiscalitat absorbent, arguments que serien repesos pels memorialistes del segle XVII amb les seves queixes sobre la contribució catalana a les despeses de l'Imperi. Bernat HERNÁNDEZ, «La opinión castellana sobre Cataluña en el siglo XVI», *Historia Social*, núm. 29 (1997), p. 3-20 (p. 17-18). Ho recorda el mateix autor en la introducció al seu llibre *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña moderna*, Barcelona, TEHI, 2003: «Cuando analizamos el desarrollo del aparato fiscal de la Monarquía hispánica en el Principado entre 1516 y 1640, confirmamos el escaso importe de las rentas y derechos del Real Patrimonio en Cataluña. Una situación misérrima que quedaba plasmada en la literatura política emanada desde el siglo XVI en Castilla en torno a la participación de la Corona de Aragón en el sostenimiento del Imperio» (p. 11-12).

39. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya: segles XII-XIV*, Vic, Eumo, 1995, i també, del mateix autor, «El naixement de la Generalitat de Catalunya», *Quaderns del Museu d'Història de Catalunya*, núm. 6 (2003), p. 15-18.

40. Sobre las Diputaciones del General o Generalitat dels diferents regnes de la Corona d'Aragó, vegeu: José MARTÍNEZ ALOY, *La Diputación de la Generalidad del reino de Valencia*, València, Diputació Provincial, 1930; José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*; Jaume SOBREQÜÉS, «L'estat cata-

d'un impost sobre la circulació de mercaderies i d'un altre sobre la producció tèxtil (dit bolla a Catalunya i tall del drap al regne de València), i cada vegada més a través de l'emissió de deute públic en forma de venda de censals. Però la Generalitat, o la Diputació del General a Aragó, no lliurava al rei tot el que s'havia recaptat, sinó el que restava una vegada descomptades les despeses, entre les quals les pensions o els interessos dels censals representaven la part més substancial, de vegades superior a la meitat dels ingressos. Per tant, a les arquees reials només hi arribaven els ingressos nets, és a dir, una part bastant reduïda de la recaptació total, una vegada deduïdes les despeses de funcionament de la mateixa Generalitat (principalment, els salaris dels funcionaris) i, sobretot, els interessos del deute públic. Vist des de l'òptica de la Hisenda reial —que no ha de ser necessàriament la de l'historiador—, la disponibilitat financera del monarca era certament menor que a Castella, on era el rei qui recaptava i ingressava els serveis atorgats per les Corts. Però també és cert que, a l'hora de calcular els ingressos totals de la Corona d'Aragó, s'haurien de tenir en compte, en primer lloc, tant els de la Hisenda reial com els de les hisendes dels diferents regnes i, en segon lloc, els ingressos totals d'aquestes i no sols el producte que arribava finalment a les arquees reials.

Una primera diferència, doncs, entre les dues corones és que a Castella hi havia una sola hisenda, la reial, mentre que a la Corona d'Aragó n'hi havia dues, la del rei i la del regne, i això, lògicament, es traduïa en un major volum d'ingressos en mans del monarca castellà i en una major rapidesa i facilitat a l'hora de disposar-ne, però no necessàriament en uns ingressos totals molt superiors ni en una major capacitat financera. En realitat, ni l'estructura d'ingressos i despeses ni el sistema fiscal i financer en el seu conjunt eren tan diferents en ambdues corones. Tant a Castella com a la Corona d'Aragó i a la majoria dels estats baixmedievals, els ingressos ordinaris del monarca procedien inicialment de les rendes patrimonials del mateix rei, completades des del segle XIV i finalment superades per les entrades fiscals, particularment per les imposicions indirectes que gravaven el consum i la

là a la baixa edat mitjana: les Corts, la Generalitat i el Consell de Cent», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 18 (1978), p. 38-48; Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Diputaciones del General», a *Lexikon des Mittelalters*, vol. 3, Munic i Zuric, 1986, p. 1103-1104; Rosa MUÑOZ POMER, *Orígenes de la Generalidad Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 1987; José Antonio ARMILLAS i Antonio Enrique SOLANO, «La Diputación de Aragón entre el rey y el reino», *Ius Fugit*, núm. 1 (1992), p. 11-35; José María CASTILLO DEL CARPIO, «Poder municipal y Generalidad en la Valencia de Fernando II», *Saitabi*, núm. 43 (1993), p. 195-204; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les Corts de Catalunya i la creació de la Diputació General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 34 (2004), p. 875-938. Sobre Flandes i els Països Baixos, vegeu Wim BLOCKMANS, «Breaking the rules: the emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth centuries», a Tim NEU, Michael SIKORA i Thomas WELLER (ed.), *Zelebrieren und Verhandeln: zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa*, Münster, Rhema Verlag, 2009, p. 185-194.

circulació de mercaderies (alcabales a Castella i cises i generalitats a la Corona d'Aragó). De la importància de les alcabales en dona compte el fet que, juntament amb les tèrcies —una part del delme eclesiàstic derivat a les arquees reials—, aportaven el 80% de tots els ingressos ordinaris de la hisenda castellana, mentre que el 20% restant procedia d'un conjunt heterogeni de regalies, rendes i drets com el «servicio y montazgo», el dret de mines, el monopoli de la sal o les duanes dels «puertos secos y mojados». A més a més, a partir de 1494, la recaptació de les alcabales es va fer pel sistema d'«encabezamiento», pel qual el regne assumia el pagament d'una quantitat determinada en un termini estipulat, la qual era repartida entre les diferents ciutats, viles i localitats del regne en funció de la seva població, desvirtuant així el seu caràcter original com a taxa indirecta sobre el consum. Les urgències pecuniàries portaren els Reis Catòlics no tant a substituir el sistema fiscal i financer heretat, com a sanejar-lo i completar-lo amb nous ingressos. Així, junt amb l'«encabezamiento» de les alcabales —que de tota manera no es generalitzà a tot Castella fins al 1536—, tractaren de revertir el procés d'alienació de rendes reials a favor de la noblesa que havia caracteritzat els regnats anteriors, sobretot el d'Enric IV, i que havien deixat bastant exhaust el patrimoni reial.

Aquesta política de recuperació de les rendes patrimonials donà els seus fruits i, si al començament del seu regnat, als anys 1470, els ingressos ordinaris no assolien els cent milions de maravedisos, en els primers anys del segle XVI superaven ja els tres-cents milions. En estimació de Ladero, els Reis Catòlics haurien reeixit finalment a restaurar els ingressos ordinaris al nivell d'un segle abans, en assolir el 1504 el mateix nivell que el 1406 (1,45 milions de ducats a l'any).⁴¹ La insuficiència dels ingressos ordinaris —i la pèrdua de rendiment de les alcabales, el seu ingredient més important— es compensava amb un recurs cada vegada major a expedients inicialment extraordinaris, com la demanda a les Corts de «servicios», «monedas» i «pedidos», les contribucions de la Hermandad, les rendes dels mestrats dels ordes militars, la croada i la dècima eclesiàstica, els préstecs de particulars, la venda de «juros» (títols de deute a llarg termini) i els pagaments de jueus i musulmans, però que acabaren esdevenint pràcticament regulars. Aquests ingressos extraordinaris han estat estimats en una mitjana anual d'uns 150 milions de maravedisos durant el regnat de Ferran i Isabel. Per la seva banda, Ladero eleva els ingressos totals de la Hisenda reial castellana —ordinaris i extraordinaris sumats— a uns 1,4 o 1,6 milions de ducats el 1504, una xifra similar a les més altes del segle anterior. Un testimoni contemporani, l'ambaixador venecià, en canvi, els

41. Tanmateix, si multipliquem aquesta quantitat per 375, que era el valor en maravedisos que tenia el ducat el 1497, la xifra resultant és de 507 milions de maravedisos, poc concordant amb les quantitats registrades al quadre 4, que recullen els ingressos totals de la Hisenda castellana (que eren 317 milions de maravedisos el 1504).

estimava en 1501 entre 550.000 i 600.000, una xifra que Ladero pensa que es refereix només als ingressos ordinaris i, a més, una vegada descomptat el «situado».⁴² D'altra banda, no tot el que es recaptava estava disponible per a la despesa. Dels ingressos bruts que acabem de veure, calia deduir-ne el «situado» i el «salvado», és a dir, els reintegraments als prestadors, els interessos als tenidors de «juros» i als qui gaudien de «mercedes». Tot això venia a suposar al final del regnat uns cent milions de maravedisos, és a dir, un terç dels ingressos ordinaris, mentre que en l'època dels Reis Catòlics la Hisenda reial arribà a estar més sanejada que en els regnats anteriors i posteriors, podent arribar a comptar, en els últims vint anys, amb entre 150 i 200 milions de maravedisos anuals.⁴³

També a la Corona d'Aragó els ingressos ordinaris de la Hisenda reial es basaven inicialment en les rendes del patrimoni reial. En les terres reials, el monarca percebia les mateixes rendes i tributs que rebien els grans senyors laics i eclesiàstics en els seus estats, des de censos agraris i els ingressos de molins, forns, carnisseries, pescateries, salines, etc., fins a una sèrie de taxes indirectes recaptades (lleudes, mesuratges, pesos, peatges, etc.) a les portes i els mercats de les ciutats i viles reials, tot i que les dues principals fonts d'ingressos de la Corona eren un tribut de naturalesa feudal (dit *pecha* a Aragó, *quèstia* a Catalunya i *peita* o *quèstia* al regne de València), l'import del qual era negociat entre el monarca i els municipis (encara que finalment quedaria establert en una suma fixa), i una part del delme eclesiàstic del domini reial (que al regne de València era la tercera part, d'on el nom de *terç-delme*). La insuficiència del patrimoni reial per afrontar les despeses creixents de la monarquia, sobretot la despesa militar, va portar a la recaptació de nous impostos que no gravaven només les terres del rei, sinó també les de la noblesa i l'Església, com el *monedaje* (una mena d'impost de capitació recaptat cada set anys per tal que el rei no devalués la moneda), documentat primer a Aragó ja el 1205 i introduït més tard a València i Mallorca amb el nom de *morabatí*, i el *bovatge*, recaptat només a Catalunya i amb el qual es van finançar les conquestes de Mallorca,

42. Amb tot, els 1,6 milions de ducats que suggereix l'historiador de Valladolid suposen 600 milions de maravedisos, gairebé el doble de les xifres que ell mateix dona per a 1504 (317 milions). Si a aquesta última quantitat li restem el «situado» d'aquest mateix any (112 milions), la xifra resultant (205 milions) s'acosta bastant a l'estimació de l'ambaixador venecià (225 milions).

43. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La Hacienda Real de Castilla...*, p. 50-52, i, del mateix autor, «Castile in the Middle Ages», a Richard BONNEY (ed.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815*, Oxford, Clarendon Press, 1999, p. 177-199; José M. CARRETERO ZAMORA, *Cortes, monarquía, ciudades: Las Cortes de Castilla a comienzos de la época moderna (1476-1515)*, Madrid, Siglo XXI, 1988, i, del mateix autor, «Los servicios de las Cortes de Castilla en el siglo xvd», *Cuadernos de Historia Moderna*, núm. 21 (1998), p. 15-58; Bernat HERNÁNDEZ, «Real Hacienda y fiscalidad de reinos. Las finanzas catalanas en el Imperio de Carlos V», a José MARTÍNEZ MILLÁN (ed.), *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)*, vol. IV, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 473-493.

QUADRE 6
Despeses i ingressos nets de la Hisenda reial de Castella (en maravedisos)

Any	Ingressos bruts	«Situado»	«Prometido / Suspensiones»	Interessos nets	Equivalència en sous de Barcelona
1480	94.401.000	—	—	49.333.000	3.164.759 sous 7 diners
1482	155.436.500	—	—	89.148.430	5.178.957 sous 9 diners
1483	131.438.550	52.530.703	—	—	—
1488	188.488.551	54.684.836	12.774.028	125.258.888	8.035.478 sous 6 diners
1489	189.798.154	64.215.864	5.235.858	125.346.432	8.041.094 sous 6 diners
1490	189.428.911	57.889.308	5.912.735	114.227.112	7.327.779 sous 6 diners
1491	211.453.887	68.157.481	14.236.163	130.318.443	8.360.053 sous 10 diners
1493	—	72.974.883	15.806.300	133.215.333	8.545.892 sous 3 diners
1494	—	77.961.700	7.710.000	136.956.254	8.785.875 sous 10 diners
1495	—	87.235.516	15.196.308	—	—
1496	—	88.249.610	13.922.741	166.482.000	10.679.981 sous
1498	—	—	—	195.190.000	12.521.626 sous 10 diners
1501	—	100.051.300	6.411.250	164.683.640	10.564.614 sous 6 diners
1504	317.770.227	112.363.468	7.165.703	—	—

FONT: A partir de Miguel Àngel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real...», p. 44 i 51. Entre 1483 i 1504, el «situado» s'endua entre un 30 i un 35 % dels ingressos bruts; si hi afegim també el «prometido» i les «suspensiones», el percentatge s'eleva al 40%. La columna d'ingressos nets es refereix, doncs, a l'altre 60%, destinat lògicament a cobrir altres despeses, entre les quals el manteniment de la casa del rei, que pujava al 10%. Les altres despeses no han estat quantificades per Ladero. Per la seva banda, Carretero estima en una mitjana d'uns cinquanta milions de maravedisos l'aportació anual de les Corts castellanès entre 1500 i 1517 (José María CARRETERO ZAMORA, «La consolidación de un modelo representativo: las Cortes de Castilla en época de los Reyes Católicos», a Julio VALDEÓN BARUQUE, ed., *Isabel la Católica y la política*, Valladolid, Àmbito, 2001, p. 259-291: p. 273, nota 27). Tenint en compte que el «situado» es descomptava dels ingressos ordinaris i no dels extraordinaris, com el «servicio» aprovat per les Corts, els ingressos d'aquest es poden considerar nets.

València i Múrcia. També eren importants les contribucions de les aljames jueves i musulmanes, les taxes sobre els mercaders estrangers, les dècimes eclesiàstiques atorgades pel papa i, sobretot, els subsidis de les ciutats i viles reials, que d'alguna manera s'erigien en alternativa al fracassat intent del monarca d'establir una fiscalitat general sobre totes les terres i els regnes de la Corona. Bona part, però, d'aquestes rendes i impostos van anar perdent valor en ser alienats a tercers (com ara, el *morabatí* de moltes viles) i en quedar-ne exempts la noblesa i les ciutats (cosa que portarà a la desaparició del *bovatge* al segle XIV).

Els monarques, i en particular Pere el Cerimoniós, tractaren de fer front a les urgències pecuniàries, sobretot les de naturalesa militar, durant l'encadenament de guerres del Tres-cents (Sardenya, Gènova, Mallorca, Unió, Castella), amb la redempció de serveis i la venda de viles, castells i jurisdiccions, que deixaren el patrimoni reial pràcticament desnonat. El considerable esforç financer que suposà la guerra amb Castella obligà finalment el rei a recórrer a les Corts, és a dir, a la representació política del regne, però de manera separada per a cada estat, com s'havia fet sempre, per por del monarca a unes Corts generals de tota la Corona. Però fins i tot quan aquestes es van reunir finalment, el 1362-1363, els subsidis aprovats per a cada regne escaparen del control i la gestió reial per a ser recaptats i administrats per una comissió permanent de les Corts, la Diputació del General o Generalitat, que a més tampoc no seria comuna als tres regnes (Aragó, Catalunya i València), sinó que cada un en tindria la seva pròpia. En comptes d'un sol sistema fiscal i financer per a tota la Corona d'Aragó, basat en uns mateixos conceptes i en una unitat de gestió i aplicació, cada regne adaptà l'estructura fiscal a les seves pròpies característiques econòmiques. Naixia així no sols una hisenda del regne diferenciada de la reial, sinó una hisenda pròpia de cada un dels regnes, gestionada per la seva particular Diputació o Generalitat.⁴⁴ Això no vol dir que el monarca només disposés de la Hisenda reial, és a dir, de les rendes i drets del seu patrimoni, per a fer front a les seves necessitats financeres, perquè també era el destinatari últim dels subsidis aprovats en Corts, però el volum d'aquests donatius li arribava una vegada descomptades les despeses de gestió i manteniment, i en primer lloc, el servei del deute, que, com veurem de seguida, s'endua el gros dels ingressos fiscals. No s'han de confondre, doncs, els ingressos de la Tresoreria General, molt esquitats, amb els ingressos totals de la Corona, que englobaven els de les dues hisendes, la del rei i la del regne, ni tampoc s'ha de perdre de vista que, si els ingressos proce-

44. Per a una síntesi d'aquest procés, vegeu Manuel SÁNCHEZ, Antoni FURIÓ i Àngel SESMA MUÑOZ, «Old and New Forms of Taxation in the Crown of Aragon (13th-14th Centuries)», a *La fiscalità nell'economia europea (sec. XIII-XVIII): Atti della XXXIX Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «Fancesco Datini» di Prato (22-26 aprile 2007)*, edició a cura de S. Cavaciocchi, Florència, 2008, p. 99-130. Vegeu també Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «La evolución de la fiscalidad regia en los países de la Corona de Aragón (c. 1280-1356)», a *Europa en los umbrales de la crisis: 1250-1350: XXI Semana de Estudios Medievales de Estella*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1995, p. 393-428, i del mateix autor, *El naixement de la fiscalitat d'Estat...*; José Àngel SESMA MUÑOZ, «Las transformaciones de la fiscalidad real en la baja Edad Media», a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I-1, Saragossa, 1996, p. 231-291, i, del mateix autor, «Fiscalidad y poder. La fiscalidad centralizada como instrumento de poder en la Corona de Aragón (siglo XIV)», *Revista de la Facultad de Geografía e Historia de la UNED*, núm. 4 (1989), p. 447-463; Pau CATEURA BENNÀSSER, *El regne esvaït: desenvolupament econòmic, subordinació política (Mallorca, 1300-1335)*, Palma, El Tall, 1998, i, del mateix autor (ed.), *Comprar, vendre i pagar al rei: els impostos indirectes al regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma, El Tall, 2006; Vicent BAYDAL, *Els fonaments del pactisme valencià: Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 - c. 1365)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2011.

dents de la segona, la Generalitat, eren febles, molt inferiors respecte a la quantitat votada per les Corts, era perquè, com acabo de dir, se n'havia descomptat prèviament el pagament dels interessos del deute, mentre que a Castella el «situado» es pagava després, des de la Hisenda reial, i els «servicios» de les Corts arribaven nets.⁴⁵

Malauradament, encara no disposem d'un estudi sistemàtic i a llarg termini, com el que ha fet Ladero per a Castella, de la Hisenda reial de la Corona d'Aragó, ni tampoc de les hisendes dels diferents regnes.⁴⁶ Tot i així, una tesi doctoral en curs sobre la Tresoreria General durant el regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387) aporta indicis interessants no sols sobre l'increment del volum d'ingressos (que el 1384 ascendien a 4.849.164 sous, és a dir, uns 21,8 milions de maravedisos, una tercera part dels seixanta milions a què ascendien els ingressos totals de Castella vint anys més tard, el 1406)⁴⁷, sinó sobre la seva estructura, és a dir, sobre els pilars sobre els quals recolzava la Hisenda reial. Les dues principals fonts d'entrada eren les rendes i drets del patrimoni reial (27 %) i el crèdit (26 %), seguits per les regalies (19 %). Aquests tres conceptes sumaven, ells sols, el 62 % dels ingressos. Per contra, la fiscalitat, els pocs impostos que quedaven en mans del rei, no arribava ni al 6 %, mentre que les aportacions de les diverses Generalitats es quedaven en un 15 %. Al seu torn, les rendes del patrimoni reial procedien en un 70 % de les batllies locals i regionals de tota la Corona, enfront del 8 % a què ascendia la venda de viles, castells i jurisdiccions (al contrari que en exercicis anteriors, quan el gros dels ingressos procedia justament de l'alienació de béns del patrimoni reial, cosa que feia que l'aportació de les batllies, desproveïdes de recursos, fos insignificant). Per la seva banda, més de les tres quartes parts de les regalies procedien

45. El sistema fiscal i financer de la Corona d'Aragó era molt similar, en aquest aspecte, al de Flandes, on l'escassa entitat del patrimoni reial obligava els ducs, i més tard l'emperador, a sol·licitar donatius ordinaris i extraordinaris, de manera quasi permanent, als estats provincials i generals (Corts), que després s'encarregaven de la recaptació i l'administració, assumint així el control sobre les fonts fiscals. Bernat HERNÁNDEZ, «La contribución de los reinos a las finanzas del Imperio. Cataluña, Nápoles y Flandes en el reinado de Carlos V», a Bernardo J. GARCÍA (ed.), *El Imperio de Carlos V: procesos de agregación y conflictos*, Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2000, p. 175-202, i, del mateix autor, «Real Hacienda y fiscalidad de reinos...», p. 481.

46. Només per a alguns regnats concrets, com el d'Alfons el Magnànim i el de Joan II (Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*), en el cas de la Hisenda reial, i sobre períodes també molt concrets en el cas de les hisendes del regne (José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*, per al regnat de Ferran el Catòlic; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat...*; la tesi recentment llegida de Francesc X. RIERA HERNÁNDEZ, *Ferran II i la Generalitat de Catalunya (1479-1494)*, dirigida per Ernest Belenguier, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2015; José M. CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat valenciana durante el siglo XVI: Su estructura burocrática, sus competencias, sus hombres*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013).

47. La conversió està feta sobre l'equivalència de cinquanta maravedisos castellans per un florí d'Aragó, el qual equivalia, al seu torn, a onze sous de Barcelona. Un sou equivalia, doncs, a 4,54 maravedisos.

de les exaccions sobre les aljames jueves i musulmanes (46 %) i de les llicències d'exportació (31 %), mentre que els ingressos fiscals es fonamentaven, en un 50 %, en els subsidis de ciutats i viles reials. Finalment, convé destacar que, en contra del que era comú vint anys abans, el crèdit no procedia de censals i violaris, és a dir, de formes de deute a llarg termini, que era sobre el que se sustentava la Generalitat, sinó de préstecs a curt termini (el 100 %).⁴⁸ A finals del segle XIV, doncs, els ingressos de la Hisenda reial procedien encara, majoritàriament, de les rendes del patrimoni reial, de les regalies i, de manera creixent, del crèdit a curt termini, mentre que tant els ingressos fiscals com el deute a llarg termini havien anat passant —i continuaven passant— a mans de les diferents hisendes dels regnes de la Corona.

Com els monarques de Castella, també els reis d'Aragó havien tractat de revertir la situació i sanejar el patrimoni reial. Tanmateix, i al contrari que aquells, no sols no hi reeixiren, sinó que acabaren alienant encara més béns, rendes, drets i jurisdiccions. A Catalunya, per exemple, a causa del retard en el reembossament dels préstecs concedits per Barcelona a Alfons el Magnànim el 1429 i a Joan II, la capital catalana reclamà el control de la majoria dels recursos patrimonials que encara conservava la Corona al Principat.⁴⁹ En fort contrast, doncs, amb Castella, on, com hem vist, els ingressos de la Hisenda reial el 1504 assolien els mateixos nivells que un segle abans, a la Corona d'Aragó, les rendes reials esdevenien cada vegada més insignificants, com palesen els comptes de la Tresoreria General, alhora que els subsidis aprovats a les Corts i administrats per la Generalitat es dessagnaven pel camí, en forma de pensions als creditors del deute públic i de salaris als oficials propis i del rei.

La transferència progressiva de la fiscalitat des de la Hisenda reial a la dels regnes anà acompanyada d'una altra transformació important, aquesta a nivell administratiu i comptable. Al segle XIV, les finances reials estaven totes centralitzades en la figura del tresorer general, que era l'únic que podia fer efectius els pagaments. Les dificultats de transportar els diners físicament i els costos de gestió, fins i tot si es feia lliurant lletres de canvi, portaren, primer, a descentralitzar els pagaments, que, encara que continuarien sent autoritzats pel tresorer general, serien efectuats en cada regne pel batlle general corresponent. Posteriorment, al llarg del segle XV, la descentralització afectà també l'autorització, de manera que els batlles generals de cada regne i fins i tot els batlles locals de cada vila reial pa-

48. Guillem CHISMOL, *La formació de l'Estat a la Corona d'Aragó durant el regnat de Pere el Cerimoniós*, tesi de doctorat en curs a la Universitat de València.

49. Bernat HERNÁNDEZ, «Finances royales et gens de crédit en Catalogne, XVIe-XVIIe siècles», a Anne DUBET (ed.), *Les finances royales dans la monarchie espagnole (XVIe-XIXe siècles)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2008, p. 199-212.

gaven sense esperar l'autorització del tresorer general.⁵⁰ En època de Ferran II, a la Tresoreria General ja només arribava el que quedava net, després que pel camí s'haguessin esmerçat la majoria dels ingressos en despeses que abans controlava i pagava ell mateix. La imatge més gràfica del resultat d'aquesta evolució ens la proporciona la comparació entre el volum d'ingressos de la Tresoreria General de Pere el Cerimoniós el 1384 (4.849.164) i la de Ferran el Catòlic el 1484 (43.532 sous; 22.976 sous el 1490).

Els comptes de la Tresoreria General en l'època de Ferran el Catòlic (quadre 5) no són representatius, doncs, del volum d'ingressos totals de la Corona d'Aragó, l'estructura fiscal i financera de la qual estava, en primer lloc, escindida en dues hisendes, la del rei i la del regne, i, en el cas de la primera, descentralitzada en diversos nivells, de la Tresoreria General a les batllies generals de cada regne i a les batllies locals, mentre que la segona es dividia, al seu torn, en les hisendes respectives de cada un dels estats. Enfront de la centralització castellana, a la Corona d'Aragó podem distingir sis grans nivells de finançament i administració, als quals podia recórrer el monarca, segons el cas, de manera ordinària o extraordinària.

QUADRE 7
Nivells financers i administratius en la Corona d'Aragó

<i>Hisenda reial</i>	Patrimoni reial (rendes, drets, tributs, jurisdiccions), regalies, fiscalitat, confiscacions, lleudes i duanes, subsidis, peatges, donatius...	Batlle general d'Aragó Batlle general de Catalunya Batlle general de València Procurador general de Mallorca Batlle general de Sicília Batlle general de Sardenya Batlle general de Nàpols	Batllies locals (Alzira, Castelló, Xàtiva...)
<i>Hisenda dels regnes</i>	Generalitats, drets de bolla, tall del drap, duanes, deute públic (censals)	Diputación General de Aragón Generalitat de Catalunya Generalitat del regne de València Deputazione del regno di Sardegna Parlament de Sicília Parlament de Nàpols	
<i>Hisendes municipals</i>	Subsidis i préstecs	Barcelona, València, Mallorca...	
<i>Església</i>	Croada, dècimes i préstecs	Tarragona, Barcelona, València, Saragossa...	
<i>Crèdits bancaris</i>	Préstecs a curt termini	Banquers i financers (súbdits, estrangers)	

50. Sobre aquest procés, vegeu Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*, p. 15-41.

El nivell més bàsic de l'Administració reial, i també el més antic, estava constituït per les batllies locals, encarregades de la recaptació de les rendes i els drets del patrimoni reial. Tanmateix, no tot el que s'hi recaptava es transferia directament al batlle general del regne perquè ho transferís al seu torn al tresorer general, a Barcelona, sinó que només s'hi enviava el que restava dels ingressos, una vegada descomptades les despeses fetes localment, ja fos en salaris del personal de la batllia o en obres de reparació i manteniment de castells, molins, forns i altres béns de propietat reial. El 1492, el batlle de la vila d'Alzira va ingressar 20.510 sous, però en va despendre 769 sous en salaris i 97 més en altres desemborsaments, de manera que només envià al batlle general, a València, 19.693 sous. Altres anys, la diferència encara era major. Entre 1479 i 1516, els ingressos de la batllia d'Alzira oscil·laren entre els 11.000 i els 32.000 sous anuals, amb una mitjana de 20.000 i alguna caiguda puntual fins als 3.000; per la seva banda, les despeses van estar entre els 1.000 i els 5.500, amb la mitjana en 1.500.⁵¹ Aquestes fortes oscil·lacions s'expliquen perquè les despeses no eren només les de caràcter, diguem-ne, ordinari, com el salari del mateix batlle local i d'altres oficials reials o les despeses de funcionament, sinó que, a més d'altres d'extraordinàries, com la reparació d'alguna propietat reial, ben sovint incloïen també rendes o pagaments regulars que el monarca havia consignat sobre els ingressos d'una batllia local, de manera que el batlle local estava efectuant ja, a nivell local, pagaments que en un altre temps hauria fet o almenys autoritzat el tresorer general.

LA CONTRIBUCIÓ DELS ESTATS IBÈRICS DE LA CORONA D'ARAGÓ

No és aquest el lloc per a examinar detingudament totes les escales de l'administració financera, però centrem-nos un moment en l'escala regional, la dels batlles generals, i també la de les hisendes dels diferents regnes, gestionades per les respectives diputacions o generalitats. Prenguem, en primer lloc, els comptes de la Batllia General del regne de València de l'any 1492. El total d'ingressos d'aquell any va ser de 604.922 sous, mentre que el de les despeses va ser de 333.783 sous. La diferència entre rebudes i dates, 271.138, és el que el batlle general de València va enviar a la Tresoreria General, molt menys de la meitat de tot el que ell havia recaptat. Més encara: si estimem que el batlle general només va ingressar dos terços dels ingressos que havien recaptat els batlles locals, és molt probable que la suma total d'ingressos fos d'uns 700.000 sous, poc més d'una tercera part dels quals, 271.138 sous, van anar a Barcelona.

51. Antoni FURIÓ, *El camperolat valencià en l'edat mitjana: Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, vol. III, tesi doctoral, València, Universitat de València, p. 898.

QUADRE 8
Ingressos de la Batllia General de València i transferències a la Tresoreria General

<i>Any</i>	<i>Ingressos del batlle general (en sous de València)</i>	<i>Transferències al tresorer general (en sous de València)</i>
1418	70.000	139.455
1419	122.500	58.283
1420	122.500	103.166
1421	130.000	81.100
1422	130.000	97.341
1423	140.000	148.712
1424	140.000	209.953
1425	140.000	18.342
1430	105.000	11.000
1479	117.000	—
1492	604.922	333.783

FONT: Per a 1418-1479, Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*; per a 1492, Arxiu del Regne de València (ARV), Mestre Racional (MR), 103.

Al quadre 8 he situat les xifres de 1492 en el context de la seqüència dels regnats d'Alfons el Magnànim i Joan II (1418-1479) establerta per Küchler. També referits a 1492 són els quadres 9 i 10, que recullen els ingressos de la Batllia General de València, que no puc analitzar ací per qüestions d'espai.

QUADRE 9
Ingressos de la Batllia General de València, 1492

Drets de la taula del pes real, lleuda de Tortosa i tres diners per lliura	91.004 sous
Terç delme del pa i vi de l'horta de València	8.034 sous
Séquia del rei de la ciutat de València	5.479 sous 9 diners
Terç delme de l'hortalissa de l'horta de València	1.545 sous
Terç delme del carnatge de la ciutat de València	1.545 sous
Almodí de la ciutat de València	3.654 sous 8 diners
Batllia de la moreria a la ciutat de València	706 sous
Quint del peix de l'Albufera i terç del delme del peix de la mar	2.912 sous 3 diners
Gabelles de la sal de tot el regne	27.390 sous 5 diners
Alfòndec del rei en la ciutat de València	1.648 sous
Camp major dels tiradors de la ciutat de València	412 sous 6 diners
Censos sobre immobles	34 sous
Dret del faixcar en la ciutat de València	453 sous 4 diners
Censals de la ciutat de València i el seu terme	1.218 sous 6 diners
Censals atingents de l'alfòndec	387 sous
Lluïsmes i fadigues	511 sous

QUADRE 9 (Continuació)
 Ingressos de la Batllia General de València, 1492

<i>Viles reials (batllies locals)</i>	
Xàtiva	15.571 sous 6 diners
Morella	18.496 sous 9 diners
Xixona	1.400
Alzira	19.693 sous 7 diners
Cullera	10 sous (molí arrosser)
Castelló	12.973 sous 8 diners
Borriana	3.787 sous 6 diners
Vila-real	3.804 sous 5 diners
Onda	528 sous 2 diners
Vilafamés	150 sous
Morvedre	20.454 sous 4 diners
Ontinyent	6.732 sous 6 diners
Biar	2.769 sous 2 diners
Penàguila	3.141 sous 5 diners
Guadalest	—
Castalla	—
Madrona	—
Corbera	—
Matada	2.850 sous 10 diners
Bocairent	2.524 sous 10 diners
Alfàfara	—
Castellfabib	181 sous
Ademús	400 sous
Alpont	6.240 sous
Llíria	410 sous
Fradell	200 sous
Sant Mateu	700 sous
Silla	150 sous
Museros	300 sous
Torrent	150 sous
Sueca	300 sous
Xèrica	—
Dénia	—
Énguera	—
Asp i Elda	— (solien ser 5.000 sous)
Castro	— (solien ser 500 sous)
Uixó	— (solien ser 2.200 sous)
la Vila-joiosa	1.670
Cabdut	1.010
Alcoi	2.480 sous 8 diners 1 pugesa
Peníscola	1.911 sous 6 diners
Suma total de les viles reials: 130.991 sous 10 diners 1 pugesa	

QUADRE 9 (Continuació)
Ingressos de la Batllia General de València, 1492

Rebudes de passatges de sarraïns (i esclaus)	6.116 sous
Coses vedades	1.617 sous 1 diner
Composicions de la cort de la Batllia General	135.662 sous 7 diners
Llicències de cartes d'acapte	1.618 sous
Rebudes del dret de vintè i quarantè de les mercaderies que porten jueus al regne de València	605 sous 7 diners
Rebudes dels justícies civils i criminals, dels guardians del vi i de l'almodí de la ciutat de València	514 sous 5 d. i 1 pugesa
Secà del rei	200 sous
Ròssecs i endarreriments	18.919 sous
Resta de l'any anterior	172.951 sous
<hr/>	
Suma de totes les rebudes: 604.922 sous 3 diners 2 pugeses	

FONT: ARV, MR, 103.

QUADRE 10
Despeses de la Batllia General de València, 1492

Retinències de castells	15.700 sous
Salari d'oficials	54.519 sous 2 diners
Censals perpetus	20.765 sous 8 diners
Dates per lletres i provisions	151.498 sous 6 diners
Missions de l'ofici de la Batllia General	1.814 sous 10 diners
Censals carregats sobre les salines reials	16.968 sous
Censals carregats per la ciutat de València	58.963 sous
Censals carregats pel capítol de la seu	13.101 sous
Censals carregats pel mestre de Montesa	1.333 sous
<hr/>	
Suma universal de totes les dates: 333.783 sous 4 diners 1 pugesa	

FONT: ARV, MR, 103.

Per la seva banda, la hisenda del regne de València, gestionada per la Generalitat, ingressava regularment uns 400.000 sous anuals, és a dir, unes 20.000 lliures, els anys 1490, i uns 500.000 sous (25.000 lliures) en les dues primeres dècades del segle XVI. Al quadre 11 podem veure que, en efecte, en més de trenta anys, de 1483 a 1516, que cobreixen la major part del regnat de Ferran el Catòlic, la Generalitat valenciana recaptà entre 420.000 i 570.000 sous anuals. Aquests ingressos procedien, en un 80-90 %, és a dir, en la seva quasi totalitat, dels impostos sobre les mercaderies i sobre el tall del drap, mentre que el 10-20 % restant procedia de la gabella de la sal.⁵²

52. José María CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat valenciana...*

QUADRE 11
Ingressos de la Generalitat del regne de València durant el regnat de Ferran II

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>
1483	420.600
1500	424.838
1501	423.735
1502	448.261
1503	429.446
1504	442.169
1505	442.889
1506	465.871
1507	437.652
1508	437.374
1509	432.989
1510	433.426
1511	558.144
1512	495.681
1513	508.382
1514	568.056
1515	573.522
1516	521.367

FONT: Per a 1500-1516, José María CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat Valenciana...* Per a 1483, ARV, Generalitat, 746.

Tot plegat, si sumem els ingressos de la Batllia General i els de la Generalitat, el regne de València recaptava anualment, durant el regnat de Ferran II, entre un milió cent i un milió dos-cents mil sous. Per contra, d'aquesta quantitat només arribava una petita part a la Tresoreria General. Tenim per a comprovar-ho els comptes retuts per Alfons Sánchez, lloctinent del tresorer general al regne de València durant els anys 1501-1505.

QUADRE 12
Comptes del lloctinent del tresorer general al regne de València

<i>Any</i>	<i>Ingressos (en sous)</i>	<i>Despeses (en sous)</i>	<i>Resta</i>
1501	364.562 sous 10 diners		
1502	762.317 sous 4 diners		
1503	74.391 sous 1 diners		
1504	39.247 sous 10 diners		
1505	40.746 sous 7 diners		
Total	1.596.701 sous 2 diners	1.602.634 sous	5.932 sous 10 diners

FONT: ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 662.

En teoria, i segons les xifres que acabem de veure als quadres 9 i 11, en aquests cinc anys, de 1501 a 1505, el lloctinent del tresorer general hauria d'haver ingressat, procedents del regne de València, uns sis milions de sous, i, en canvi, només en va ingressar 1.600.000, la major part dels quals, com podem veure al quadre 12, se'ls va gastar en el mateix regne, de manera que no arribà a transferir ni un sou a Barcelona, perquè el saldo final, la diferència entre ingressos i despeses, resultà negatiu en uns 6.000 sous. És a dir, que del més d'un milió de sous a què ascendien anualment les finances estatals (les hisendes del rei i del regne sumades) en aquests primers cinc anys del segle XVI, no n'arribà ni un a la Tresoreria General, en ser negativa la resta.

Una part, ho hem vist, l'havia despesa el mateix batlle general (333.783 sous el 1483, és a dir, més d'una terç dels ingressos, que aquest any ascendiren a 604.922 sous). Una altra (que no podem precisar, però que devia estar entorn dels 320.527 sous anuals entre 1501 i 1505) l'havia despesa, també a València, el lloctinent del tresorer general. Per la seva banda, les «dates» de la Generalitat el 1483 (421.800 sous) van ser superiors a les «rebudes» (420.600). En concret, en aquest any, el 95 % de les despeses se n'anava en pagaments de pensions a creditors de la Generalitat, en la seva majoria ciutadans de València (414.000 sous del total de 421.800), mentre que el manteniment de l'aparell administratiu només s'enduia el 5 % restant.⁵³ Entre 1500 i 1516, el període estudiat per Castillo del Carpio, les pensions de censals representaven igualment entre el 90 i el 95 % de les despeses totals de la institució. Recordem que un 33,3 % de les despeses de la Batllia General (quadre 10) es destinava al pagament dels censals carregats per la mateixa batllia o per altres institucions, com la ciutat de València, la catedral o l'orde de Montesa, que s'havien endeutat per a prestar una suma important al monarca, que era al capdavant qui pagava els interessos del deute. És a dir, que bona part —la majoria, de fet— dels ingressos del regne de València, tant els de la hisenda reial (la Batllia General) com els de la hisenda del regne (la Generalitat), estava consagrada al servei del deute (al pagament dels interessos). I aquesta és una gran —o potser la més important— diferència amb Castella, on els interessos del deute (el «situado») els pagava directament la Tresoreria General, mentre que a la Corona d'Aragó es pagaven abans, en l'àmbit regional, per part de les hisendes de cada regne; a València, ho acabem de veure, les despeses salarials i de funcionament de la Generalitat no representen gaire més del 5 % del total, mentre que tota la resta es destinava al pagament de pensions censalistas. Gran part de l'esforç fiscal dels contribuents es desviava així en benefici dels creditors del deute públic, els primers interessats a mantenir el sistema.

53. Els salaris ascendien a vora 18.000 sous, entre els quals figuraven els dels sis diputats (6.000), els clavaris (1.700), els sis administradors (300), l'advocat, l'escrivà, el porter i d'altres. ARV, Generalitat, 746.

Aquest és també el cas de la Diputació del regne d'Aragó, els ingressos i les despeses de la qual durant el regnat de Ferran el Catòlic, estudiats per José Ángel Sesma, els podem veure al quadre 13. En trenta-cinc anys, de 1480 a 1514, la hisenda del regne aragonès va ingressar anualment entre 30.000 i 35.000 lliures, és a dir, entre 600.000 i 700.000 sous, una mica més que la seua homòloga valenciana, però —pitjor encara que aquesta— les despeses superaven els ingressos la major part dels anys, de manera que la seva contribució a la Tresoreria General va ser pràcticament nul·la. Ni tan sols tenia prou diners per a pagar els creditors del seu deute públic, la majoria dels quals eren catalans.

QUADRE 13
Ingressos i despeses de la Diputació del General d'Aragó, 1480-1515

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1480	20.050	31.115	- 3.065
1481	20.050	31.389	- 3.339
1482	—	—	—
1483	29.550	34.537	- 4.987
1484	29.550	36.965	- 7.415
1485	29.585	27.326	+ 2.259
1486	29.309	39.375	- 10.065
1487	27.050	42.641	- 15.591
1488	27.050	49.050	- 22.000
1489	26.575	54.210	- 27.635
1490	51.808	58.447	- 6.618
1491	26.550	39.061	- 12.511
1492	30.050	44.870	- 14.820
1493	30.050	46.284	- 16.234
1494	30.050	39.989	- 9.939
1495	30.050	36.090	- 6.060
1496	30.050	33.730	- 3.680
1497	30.050	33.131	- 3.081
1498	33.050	37.040	- 3.990
1499	33.050	33.651	- 581
1500	33.056	27.091	+ 5.965
1501	—	—	—
1502	35.050	36.776	1.726
1503	—	—	—
1504	—	—	- 2.257
1505	—	—	+ 4.047
1506	—	—	—
1507	37.250	38.277	- 1.029

QUADRE 13 (Continuació)
Ingressos i despeses de la Diputació del General d'Aragó, 1480-1515

Any	Ingressos	Despeses	Diferència
1508	—	—	—
1509	37.250	31.052	+ 6.198
1510	—	—	—
1511	37.850	30.084	+ 7.766
1512	37.850	47.486	- 9.636
1513	37.240	42.540	- 5.297
1514	36.321	37.926	- 1.604

FONT: José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón...*, p. 172. El quadre recull només les quantitats en lliures. He prescindit dels sous i diners per a una major claredat.

El pes del deute públic a la Diputació del General d'Aragó queda expressat ben gràficament en el quadre 14, en el qual veiem que el pagament de les pensions de censals s'endua entre la meitat i el 84 % dels ingressos:

QUADRE 14
Percentatge del servei del deute públic sobre els ingressos de la Diputació del General d'Aragó

Any	Pensions de censals	Percentatge sobre el total d'ingressos
1481	21.941	78 %
1485	21.853	74 %
1486	21.754	80 %
1487	21.797	80 %
1488	21.909	81 %
1489	21.809	82 %
1490	22.469	84 %
1494	—	54 %
1495	—	52,6 %
1496	—	50,8 %
1500	—	44 %
1502	—	41 %
1513	—	60 %
1514	—	60 %

FONT: José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón...*, p. 154-155.

És molt probable que si el regne de València recaptava anualment un milió dos-cents mil sous, entre la Batllia General i la Generalitat, el regne d'Aragó en recaptés quasi un milió, la major part dels quals a través de la Diputació del General, i la resta per mitjà de la Batllia General, que encara no ha estat estudiada.

Tampoc no ho està la de Catalunya, la qual, l'any que he consultat als registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, 1478, presentava un panorama desolador, ja que tot o quasi tot havia estat venut a particulars o ho havia cobrat el lloctinent general.⁵⁴ Que el patrimoni reial a penes rendís res al Principat era el resultat d'anys de contínues alienacions, especialment durant les turbulències de mitjan segle xv, i també del fracàs dels intents de sanejament de la Hisenda reial, amb la recuperació de rendes, drets i jurisdiccions. Amb tot, entre 1481 i 1488, Ferran II emprengué una sèrie d'actuacions encaminades a recuperar el patrimoni alienat o usurpat que han estat estudiades per Bernat Hernández, i que culminaren amb una reorganització de la Batllia General entre 1511 i 1513.⁵⁵ Però quin podria ser el volum dels ingressos de la Batllia General de Catalunya? Hem vist abans que un terç de les despeses de la de València es destinava al pagament de les pensions dels censals carregats per la ciutat de València i altres institucions en nom del rei. València no era l'única que prestava al monarca. Barcelona prestà a Alfons el Magnànim 550.000 sous el 1429 per tal de finançar la guerra amb Castella, obtinguts mitjançant la venda d'un censal de 27.500 sous de pensió anual, consignats sobre els ingressos de la Batllia General. Trenta anys més tard, en un altre context bèl·lic, la Guerra Civil, Joan II vengué a la capital catalana un altre censal per valor de 240.000 sous i amb una pensió anual de 9.680 sous. Tot i la reducció del tipus d'interès (del 5 al 4%), els censals i els càrrecs consignats sobre les rendes reials s'emportaven la major part dels ingressos reials, la recaptació dels quals tampoc no era fàcil a causa de la guerra; un informe posterior estimava el producte de les rendes reials entre 1460 i 1472 en 30.000 sous menys del que solien valer en els vint-i-quatre anys anteriors. El 1492, l'endarreriment en el pagament de les pensions ascendia a més de trenta mil lliures (600.000 sous), i cap a mitjan segle xvi, mentre que el monarca considerava extingit el censal, Barcelona preparà un memorial segons el qual, fins a 1550, la ciutat era creditora de 1.757.446 sous.⁵⁶ Podem fer-nos una idea del que devien representar els ingressos i les despeses de la Batllia General

54. ACA, Batllia General de Catalunya, 1.141. Rebudes fetes per Joan d'Argentona, donzell, regent l'ofici de la Batllia General de Catalunya. El quadern inclou la relació de les rendes teòriques que haurien de ser percebudes en cada localitat, amb el nom de qui les posseeix, en cas que no les cobri el rei. Comença amb la lleuda i el forn, les tasques i el censal i altres rendes i drets de Figueres, que se'ns diu que han estat venuts a particulars o que els ha cobrat el lloctinent general. I el mateix ocorre a totes les viles següents: Camprodon, Besalú, Girona, Pontons, Creixell i Borrassà, Cornellà, Torroella de Montgrí, Pals, Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Vic, Granollers, Cardedeu i Vilamajor, Berga i Berguedà, Casserres, Montclar, Marola, Framir i Briquer, Caldes de Montbui, Tagamanet, Manresa, Santpedor, Terrassa i Sabadell, Mataró, Barcelona, jueus de Barcelona, Molins de Rei, Piera, Igualada, Vilafranca del Penedès, l'Arboç, Cubells, Vilanova, Ginaltrim, Tarragona, Valls, Cambrils, Mont-roig, Montblanc, lleuda de Tortosa, Anglesola, Viciana, Montornès, Cervera, Granyena, Tàrraga, Vilagrassa, Conesa, les Borges, Almacelles, Belloç, Gumells, Lleida, Pallars, baronia de Montcada, Fornells. A penes hi figuren algunes rendes, com les de les carnisseries de la ciutat de Barcelona (1.330 sous), així com censals menuts.

55. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 22.

56. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 56-58.

durant el regnat de Ferran el Catòlic a partir dels primers anys de l'estudi que ha fet Bernat Hernández per al període 1518-1639.

QUADRE 15
Ingressos i despeses de la Batllia General de Catalunya, 1518-1525

<i>Any</i>	<i>Ingressos Batllia General</i>	<i>Ingressos censal de Barcelona</i>	<i>Ingressos totals</i>
1518	41.341,50	34.250	75.591,50
1519	20.854,42	36.040	56.894,42
1520	19.857,42	35.360	55.217,42
1521	19.999,75	30.880	50.879,75
1522	18.078,42	30.590	48.668,42
1523	25.440,75	30.750	56.190,75
1524	18.078,42	30.590	48.668,42
1525	23.939,83	30.370	54.309,83

FONT: Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 228.

Pel que fa a la Generalitat, en 1483 i 1484, els dos anys que he examinat, la suma dels ingressos no alienats i la dels ingressos destinats al pagament de les pensions del censal de Barcelona oscil·la en aquests primers anys del regnat de Carles V entre els 50.000 i els 75.000 sous anuals, procedents en la seva major part de les rendes patrimonials (37,8 %) i de la quèstia i la cena d'absència (22,8), seguides ja a distància dels molins, les carnisseries i els censals menuts.

En aquests dos anys, els ingressos de la Generalitat de Catalunya se situaren entre les 31.000 i les 33.000 lliures, és a dir, entre 620.000 i 660.000 sous, quantitats molt similars a les de la Diputación del General de Aragón aquests dos mateixos anys, però sensiblement superiors a les de la Generalitat valenciana.⁵⁷ I també com la d'Aragó, les despeses —en la seva majoria, pagaments als creditors del deute públic— eren superiors als ingressos, de manera que el saldo era negatiu. Les hisendes dels tres regnes produïen en conjunt, en temps de Ferran el Catòlic, 1.700.000 sous de Barcelona (uns 265 milions de maravedis), dels quals no arribava a anar res o quasi res a la Tresoreria General. Els seus beneficiaris eren les oligarquies urbanes que havien invertit en el deute públic emès per les diputacions generals. Però això no vol dir que els seus ingressos, per molt hipotecats que estiguessin, no formessin part de les finances estatals i no hagin de ser tinguts en compte.

57. Convertits en sous de Barcelona, els 590.000 sous jaquesos de la Diputación del General de Aragón pujaven a 625.400, mentre que els 420.600 sous de València de la Generalitat valenciana ascendien a 475.278. Al contrari de la d'Aragó, estudiada per Sesma, i la de València, treballada per Castillo del Carpio a partir de 1500, en les seues obres respectives, ja citades, la hisenda de la Generalitat de Catalunya en l'època de Ferran el Catòlic encara està per analitzar. Ací només he utilitzat dos anys a partir de documentació arxivística directa.

QUADRE 16
Ingressos i despeses de la Generalitat de Catalunya, 1483 i 1484

	1483		1484	
	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>
Gener	917 / 10	704 / 1	1.050 / 7	1.355 / 10
Febrer	4.075	1.885 / 18	2.157 / 16	1.865 / 12
Març	3.297	4.857 / 11	4.531 / 15	3.669 / 16
Abril	3.624	2.293 / 15	2.018 / 9	2.655 / 17
Maig	2.242 / 9	2.765	3.604	2.860
Juny	158 / 1	1.797 / 13	1.500	2.769
Juliol	3.166 / 13	2.013 / 3	3.040 / 1	3.083
Agost	1.080 / 4	2.856 / 3	4.320	4.261
Setembre	1.151 / 11	1.996 / 17	2.493 / 15	2.540 / 15
Octubre	5.597 / 17	6.137	3.795 / 11	6.207 / 4
Novembre	3.525	2.873 / 3	2.874	637
Desembre	2.571	2.216	1.510	2.710 / 9
Totals	31.405 / 5	32.392 / 4	32.895 / 14	34.615 / 3

FONT: ACA, Generalitat, Sèrie G, 84, 1 (Regent los Comptes, Comú, Llibre comú).

El cas del regne de Mallorca és més particular, perquè tot i constituir un altre estat de la Corona, no tenia Corts pròpies —participava de vegades, però no sempre, en les de Catalunya— ni disposava d'una hisenda pròpia, administrada per una diputació general, com era el cas dels altres tres estats ibèrics de la monarquia catalanoaragonesa. La institució equivalent al batlle general dels altres regnes era la Procuració Reial de Mallorca, que centralitzava les finances reials de les Illes Balears (incloses, doncs, Menorca i Eivissa), i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserven els comptes de cada exercici anual, enviats al mestre racional per a la seva fiscalització. El quadre 17 reflecteix els ingressos i les despeses d'aquesta procuració durant vint anys del regnat de Ferran II (malauradament, les quantitats no són anuals, sinó que els comptes donen xifres quadriennals, que he dividit per quatre per a obtenir la mitjana anual).

Per la seva banda, Gabriel Jover ha reunit en un altre quadre les dades que posem sobre les despeses de la Hisenda reial a Mallorca des de la segona meitat del segle XIV a final del regnat de Ferran II. Les quantitats ressenyades se situen per damunt de les 40.000 lliures, és a dir, uns 800.000 sous.

No està clara la relació entre la quantitat que recapta (i gasta) la Procuració Reial a Mallorca i la que presenta al mestre racional a Barcelona. Aquella oscil·la entre els 880.000 i els 900.000 sous anuals; aquesta, entre els 240.600 i els 280.000. Convertides en sous de Barcelona, la primera referència fa uns 675.000 sous i la segona, que és la que empraré en els càlculs posteriors, 210.000.

QUADRE 17
Ingressos i despeses de la Procuració Reial de Mallorca, 1481-1500

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>
1481	13.490	13.394
1482	13.490	13.394
1483	13.490	13.394
1484	13.490	13.394
1485	14.004	12.853
1486	14.004	12.853
1487	14.004	12.853
1488	14.004	12.853
1498	12.323	12.331
1499	12.323	12.331
1500	12.323	12.331

FONT: ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 660, f. 61v-62 i 78v. Les quantitats estan expressades en lliures.

QUADRE 18
Hisenda i població al regne de Mallorca, 1364-1517

<i>Anys</i>	<i>Despeses (en lliures)</i>	<i>Població (en focs)</i>
1364-1378	41.331	10.873
1432-1451	57.155	6.922
1489-1495	45.000	9.254
1515-1517	44.000	11.740

FONT: Gabriel JOVER, «Camp i ciutat a la Mallorca del segle xv: quina mena de crisi?», a *Barcelona en crisi? La ciutat al segle xv*, col·loqui organitzat pel Museu d'Història de Barcelona, 18-20 de setembre de 2017 (en premsa).

Finalment, a aquests ingressos ordinaris, cal afegir-hi encara els donatius acordats per les Corts. Les de Catalunya van aprovar, en les celebrades a Barcelona el 1481, oferir al rei 300.000 lliures; 200.000 més en les de 1503, i 220.000 en les de Montsó el 1510. Per la seva banda, les de València van aprovar 125.000 lliures en les d'Oriola de 1489 i 100.000 en les de Montsó de 1510, 50.000 de les quals s'aconseguien emetent censals carregats sobre la Generalitat al 6,66 % i les altres 50.000 en una taxa general sobre tot el regne per a la qual es va elaborar el primer cens general de la població valenciana. En total, en aquestes Corts generals celebrades a Montsó, Ferran II obtingué un donatiu de 539.000 lliures, és a dir, la xifra fabulosa de 10.780.000 sous, de les quals Catalunya n'aportà 220.000; Aragó, 219.000, i el regne de València, 100.000.

QUADRE 19
Donatius de les Corts de la Corona d'Aragó durant el regnat de Ferran II

Anys	Corts	Lloc	Donatiu	Anualitat
1481	catalanes	Barcelona	300.000	—
1484-1489	valencianes	Tarassona-València-Oriola	125.000	25.000
1493-1494	aragoneses	Saragossa	—	—
1495	aragoneses	Tarassona	180.000	60.000
1498	aragoneses	Saragossa	—	—
1502	aragoneses	Tarassona	—	—
1503	catalanes	Barcelona	200.000	—
1510	catalanes	Montsó	220.000	—
1510	aragoneses	Montsó	219.000	—
1510	valencianes	Montsó	100.000 ¹	—
1519	catalanes	Barcelona	250.000	25.000
1529	catalanes	—	250.000	62.500

1. De les 100.000 lliures votades en Corts, la meitat, 50.000, es van obtenir mitjançant l'emissió de deute públic, amb censals carregats sobre la Generalitat a un interès del 6,66%; l'altra meitat es va recaptar mitjançant una *taxa* o col·lecta. Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, València, Universitat de València, 1972.

FONT: Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *Cortes del reinado...*; Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO, «Ingresos y gastos de la Hacienda catalana...».

Tot sumat, la contribució anual dels estats ibèrics de la Corona d'Aragó durant el regnat de Ferran el Catòlic es pot estimar en uns 4,5 milions de sous de Barcelona (setanta milions de maravedisos), 1.750.000 dels quals recaptats a través de les hisendes dels tres regnes que en tenien (Diputació del General d'Aragó, Generalitat de Catalunya i Generalitat valenciana), 1.350.000 ingressats per la hisenda reial als quatre regnes (els tres anteriors més Mallorca) i 1.400.000 en forma d'anualitats dels subsidis aprovats per les Corts. Per territoris, Aragó i el regne de València eren els que més contribuïen, amb aproximadament un milió i mig de sous cada un, seguits per Catalunya, amb 1.200.000 (a causa de l'escassa entitat de les rendes del patrimoni reial) i Mallorca, amb 210.000 (vegeu-ne el detall al quadre 22).

LA CONTRIBUCIÓ DELS ESTATS ITALIANS DE LA CORONA D'ARAGÓ

Dels estats italians de la Corona d'Aragó, el més antic, el que s'havia incorporat primer, al segle XIV, era el regne de Sardenya, que al temps de Ferran II tenia, com hem vist, uns 160.000 habitants i una sola ciutat gran, Sàsser, amb més de deu mil habitants (la segona, Càller, no arribava en aquesta època ni als 5.000 habitants). Era també un dels estats amb una més baixa densitat demogràfica (6,6 hab./km²) i una menor taxa d'urbanització (7,8%). Les rendes de la Corona han estat estima-

des per John Day en unes 30.000 lires anuals, aproximadament uns 148.025 sous de Barcelona.⁵⁸ Per la seva banda, Francesco Manconi recull els donatius successius que el parlament sard atorgà a Ferran II i a Carles V al llarg de quasi cinquanta anys. Es tracta de sumes que havien de ser distribuïdes en diverses anualitats, generalment deu, i que, en el cas del parlament de 1481-1485, sabem que van ser aportades la meitat per l'estament militar i l'altra meitat, dues parts l'estament reial i una l'eclesiàstic. També sabem que el 70 % del donatiu d'aquest parlament estava destinat al rescat del patrimoni reial, mentre que la resta es va destinar a diferents intervencions a favor del regne.⁵⁹

QUADRE 20
Donatius o serveis acordats pel parlament de Sardenya

Anys	Valor del donatiu (en lliures sardes)	Aportació anual (en lliures sardes)	Equivalència (en sous de Barcelona)
1481-1485	150.000	15.000	75.000
1511	150.000	15.000	75.000
1519	180.000	18.000	90.000
1528	202.000	22.444	111.222

FONT: FRANCESCO MANCONI, *Cerdeña...*, p. 46-47, 61-62, 71 i 77. Els donatius es paguen en deu anualitats, llevat de l'últim, que es va recaptar en nou.

Si sumem el servei desenal dels donatius (uns 75.000 sous de Barcelona l'any) a les rendes reials percebudes a l'illa (148.000 sous), la contribució de Sardenya a la hisenda de la Corona es podria estimar en vora 225.000 sous anuals (uns 3,5 milions de maravedisos).

Amb una extensió superficial similar (25.711 km² enfront dels 24.090 de Sardenya), l'illa de Sicília no sols estava molt més poblada (600.000 habitants i una densitat de 23,3 hab./km²), sinó que, com hem vist, la seva taxa d'urbanització i el nombre de grans ciutats, per damunt fins i tot dels 20.000 habitants, eren més elevats. També ho era, naturalment, la contribució del parlament sicilià a les arqueges de la Corona, que si el 1494 era d'uns 33.000 florins (561.000 sous de Barcelona) anuals, el 1502 s'havia triplicat i arribava als 100.000 (1.700.000 sous).⁶⁰ Segons Domenico Ligresti, part dels recursos sicilians es van esmerçar en la conquesta del regne de Nàpols i en les expedicions nord-africanes de Ferran II (en contradicció, doncs, amb els qui sostenen que totes aquestes campanyes es van fer amb homes,

58. La xifra exacta són 29.605 lires sardes (la dona Day, p. 86), que equivalen a 148.025 sous de Barcelona (un sou de Barcelona equival a quatre sous sards).

59. FRANCESCO MANCONI, *Cerdeña...*, p. 46-47, 61-62, 71 i 77.

60. DOMENICO LIGRESTI, «La Sicilia frontiera», a FRANCESCO BENIGNO i GIUSEPPE GIARRIZZO, *Storia della Sicilia*, 1: *Dalle origini al Seicento*, Bari, Laterza, p. 134-147 (p. 135).

armes i diners castellans, sense cap contribució de la Corona d'Aragó). En aquest cas, només coneixem la quantitat anual del donatiu acordat pel parlament (que multiplicava per 7,5 i 22,6 el de Sardenya el 1494 i el 1502, respectivament), sense que ens sigui possible, per ara, afegir-hi també l'import anual de les rendes reials. Tanmateix, si apliquem el factor més baix dels dos citats, el de 7,5, a l'import de les rendes de Sardenya, uns 150.000 sous anuals, podem estimar les de Sicília en 1.125.000 sous. Tot plegat, rendes i donatiu del parlament, la contribució de l'illa als ingressos totals de la Corona podia rondar els 1.800.000 sous anuals el 1494 i els 2.800.000 el 1502 (28 i 43,6 milions de maravedisos, respectivament).

Finalment, el regne de Nàpols, el més gran i populós de tots, amb una extensió major que la de Sardenya i Sicília juntes, i una població que gairebé duplicava la de les dues illes, una capital que era un dels majors centres urbans de l'Europa de l'època i una taxa d'urbanització també molt elevada, era l'estat italià que més contribuïa a la caixa reial, amb uns 500.000 ducats de mitjana anual (12 milions de sous / 187 milions de maravedisos). Segons Giuseppe Galasso, els ingressos anuals del regne de Nàpols oscil·laven durant el regnat de Ferrante (1458-1494), en particular durant la dècada de 1480, entre 500.000 i 650.000 ducats,⁶¹ mentre que el 1507-1508, poc després de la seva reincorporació a la Corona d'Aragó per Ferran II, haurien baixat a 438.845.⁶² A aquesta quantitat, cal afegir encara la imposició extraordinària de 550.924 ducats, a raó de tres carlins per foc, que es va aplicar, en concepte de compensació a Lluís XII per despeses de guerra, el 1508, a pagar en set anys, així com els tres donatius que es van fer a Ferran II, cadascun de 300.000 ducats, del 1506 al 1509.⁶³ Si ho sumem tot —els ingressos ordinaris, la imposició extraordinària i el donatiu del parlament—, la contribució anual del regne de Nàpols en la primera dècada del segle XVI estaria entorn dels 820.000 ducats (uns 20 milions de sous de Barcelona / uns 306 milions de maravedisos, gairebé tant com els ingressos totals —ordinaris i extraordinaris— de tot Castella).⁶⁴

Grosso modo, els ingressos dels estats no ibèrics de la Corona d'Aragó podria rondar els vint-i-tres milions de sous de Barcelona, procedents en la seva major part del regne de Nàpols (20) i, en molta menor mesura, de Sicília (2,8) i Sardenya (0,2).

61. Giuseppe GALASSO, *Il regno di Napoli: Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, Torí, UTET, 1992, p. 755 i 759.

62. Giuseppe GALASSO, *En la periferia del imperio: La monarquía hispánica y el reino de Nápoles*, Barcelona, Península, 1994, p. 202.

63. Ludovico BIANCHINI, *Storia delle finanze...*, p. 278. Els 550.924 ducats (1 ducat = 10 carlins), recaptats a raó de tres carlins per foc durant set anys (vint-i-un carlins per foc), donarien un total de 262.345 focs, aproximadament 1.310.000 habitants per al conjunt del regne.

64. La quantitat exacta és de 817.548 ducats. L'equivalència directa amb sous de Barcelona (1 ducat = 24 sous) dona 19.621.162 sous, i amb maravedisos castellans (1 ducat = 375 maravedisos), 306.580.660 maravedisos.

CONCLUSIONS

Ferran II, de qui enguany es compleixen els cinc-cents anys de la mort, va ser rei de la Corona d'Aragó, per successió del seu pare en els estats patrimonials de la dinastia, i del regne de Castella, per matrimoni amb Isabel I. En comptes de veure la unió dinàstica i la monarquia dels Reis Catòlics des de la integritat de les dues corones, la majoria dels historiadors l'han considerada fonamentalment en clau exclusivament hispànica, reduint la Corona d'Aragó als seus estats ibèrics, negligint els itàlics, que no eren meres possessions territorials, sinó que formaven part de l'estructura confederal d'aquella. Prescindir dels regnes italians no sols suposa no comprendre la naturalesa i peculiaritat de la Corona d'Aragó, un estat a cavall de la mar entre dues penínsules al Mediterrani occidental, sinó no entendre tampoc el regne del qual era sobirà Ferran II ni l'aportació en territoris, població i recursos fiscals i financers que els seus estats aportaven a la unió amb Castella. Confinada a la dimensió hispànica, la comparació —en superfície, volum demogràfic i hisenda estatal— sempre serà clarament favorable a Castella, que era més gran, tenia més habitants i produïa més ingressos. Tanmateix, no es tracta només d'una qüestió de geografia —o de geopolítica, com diria Jaume Vicens Vives—, sinó també de concepció del poder polític, d'administració de la fiscalitat d'estat i de gestió comptable. Castella, com França, havia emprès una via de centralització política i administrativa que culminava en la figura del monarca i en el consell reial, i que donava a aquest darrer no sols una major llibertat d'acció en l'exercici del poder, sinó també una major disponibilitat dels recursos fiscals i financers.

A la Corona d'Aragó, en canvi, i com també a Flandes i els Països Baixos, la via seguida havia estat justament la contrària, la d'una cada vegada major descentralització, que havia acabat donant major protagonisme —polític i hisendístic— a les institucions representatives del regne. El rei no podia governar sense l'acord, i sobretot el suport econòmic, de les Corts i de la Generalitat. El poder reial no era absolut i el monarca estava sotmès a la llei —els Furs d'Aragó i de València, les Constitucions de Catalunya, que jurava en accedir al tron—, i no per damunt d'ella. I al costat de la hisenda reial, s'havia anat desenvolupant una hisenda del regne, que recaptava i administrava la nova fiscalitat d'estat. A Castella, tots els ingressos ordinaris i extraordinaris se centralitzaven en la hisenda reial, on se centralitzaven també les despeses, i en primer lloc el servei del deute públic (el «situado»). A la Corona d'Aragó, la Hisenda reial pràcticament havia hagut de renunciar a la fiscalitat, en benefici de les diputacions generals, i en alguns territoris, com Catalunya, fins i tot havia perdut també el control —i el producte— de les rendes reials. En cas d'urgències pecuniàries, i aquestes s'encadenaven l'una darrere l'altra, el monarca havia de recórrer als emprèstits i/o als donatius acordats per les Corts. Que a les arque reials arribés finalment una petita part del producte fiscal no vol dir, però, que aquest fos

reduït, com massa vegades s'ha dit per a la Corona d'Aragó i particularment per a Catalunya. A tots els canvis ja assenyalats, s'hi afegia també una transformació en els sistemes de gestió administrativa i comptable, raó per la qual l'autorització de la despesa, primer, i el pagament de la despesa, poc després, deixaren d'estar centralitzats a la Tresoreria General, per a ser assumits, *in situ*, pels batlles generals. Tot això ha dificultat, sens dubte, la reconstrucció de la hisenda estatal de la Corona d'Aragó, el càlcul dels ingressos totals, ordinaris i extraordinaris.

Aquest treball pretén justament això. Ser un primer intent de reconstruir l'estructura fiscal i financera de la Corona d'Aragó, oferir magnituds plausibles i assajar una estimació aproximada dels ingressos del conjunt de regnes i territoris de la Corona, la documentació dels quals es troba repartida en múltiples arxius, seccions i sèries, o ha estat estudiada per a algun regne o alguna hisenda particular. Com tot primer intent, segurament contindrà molts errors que futurs treballs, d'altres autors i meus, podran esmenar. Mentrestant, el seu major interès radica, ara per ara, en les xifres que reuneix, unes directament de sèries arxivístiques inèdites i altres d'estudis anteriors, i en la figura general que es va conformant i que permet una comparació més equilibrada entre les dues corones.

Les pàgines anteriors deixen clar que els ingressos totals de la Corona d'Aragó no podien ser aquells 20.000 sous de mitjana anual que trobem als registres de la Tresoreria General (quadre 2). Però tampoc no poden ser els entre un i vora tres milions de sous de Barcelona que trobem en altres comptes de la mateixa tresoreria fiscalitzats pel mestre racional, de vegades en exercicis triennals o quadriennals (cosa que obliga a dividir les quantitats del compte per tres o per quatre).

QUADRE 21
Ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó

<i>Any</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	<i>Maravedisos</i>
1490	1.030.819	16.068.649
1491	1.030.819	16.068.649
1492	1.030.819	16.068.649
1493	2.237.093	34.872.332
1494	977.197	15.232.776
1495	977.197	15.232.776
1496	977.197	15.232.776
1497	977.197	15.232.776
1498	2.627.286	40.933.115
1500	2.756.092	42.939.913

FONT: ACA, Mestre Racional, 660 i 662.

En aquest cas, es tracta d'una xifra més solvent, però que continua lluny de ser completa. Les rebudes inclouen ingressos de tots els regnes i tant de la hisenda reial

(rendes patrimonials, maridatges, cavalleries, amortitzacions) com de les hisendes dels diferents regnes (serveis graciosos, contribucions del General de Catalunya, Aragó i València), però una vegada descomptades les despeses pagades localment. El quadre recolliria, en tot cas, el que podríem considerar ingressos «nets», després d'haver satisfet pensions de censals (sens dubte, la més substancial de les despeses), pagat els salaris dels oficials reials i del regne i costejat moltes despeses de funcionament. Era el que finalment arribava a les arquies reials, per a disposició directa del monarca.

QUADRE 22
Estructura fiscal i financera de la Corona d'Aragó en temps de Ferran II

	<i>Hisenda reial</i>	<i>Hisenda del regne</i>		<i>Total</i>
	<i>(tresorer general / batlle general)</i>	<i>Ingressos anuals</i>	<i>Donatius</i>	
	<i>Rendes patrimonials</i>			
Aragó	400.000	625.000	500.000	1.525.000
Catalunya	60.000	650.000	500.000	1.210.000
València	685.000	475.000	400.000	1.560.000
Mallorca	210.000	—	—	210.000
	1.350.000	1.750.000	1.400.000	4.505.000
Sardenya	150.000	—	75.000	225.000
Sicília	1.125.000	—	1.700.000	2.825.000
Nàpols	12.000.000	—	8.000.000	20.000.000
	14.625.000	1.750.000	11.175.000	27.555.000

Abans de la reincorporació de Nàpols, el 1503, els ingressos totals de la Corona d'Aragó podrien rondar els 7,5 milions de sous, és a dir, uns 117 milions de maravedis, aproximadament un terç dels de Castella, estimats en uns 317 milions. Però amb la conquesta de Nàpols i l'important flux fiscal i financer que s'estableix entre el regne napolità i la Tresoreria General de la Corona, tot canvià. Els ingressos del Mezzogiorno italià igualaven ja, ells sols, tots els de Castella (311 milions de maravedis enfront de 312-320). Sumats als de la resta de la Corona, els superaven. És cert que els vint milions de sous aportats pel regne de Nàpols no arribaven tots a la Tresoreria General, perquè la majoria es consumien en despeses locals, a Itàlia mateix. Tot i així, cap a la tercera dècada del segle XVI, els ingressos procedents de Nàpols pujaven a 900.000 sous anuals (el que suposaria vora un 5 % dels vint milions produïts) i representaven gairebé la meitat dels ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó.

QUADRE 23
Fonts i volum d'ingressos de la Corona d'Aragó cap a 1530

<i>Concepte</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	<i>Percentatge</i>
Drets de Nàpols	900.000	42,80
Reservat de Sicília	401.400	19,00
Donatiu de Sicília	318.600	15,10
Herbatges d'Alcúdia i Calatrava	203.508	9,68
Situats alcabales dels mestrats	177.732	8,40
Pans de la mensa mestral	45.000	2,14
Dret de quema (València)	45.000	2,14
«Mandas» de Terol	16.362	0,70
Salines de la Mata (València)	13.716	0,60
Cavalleries d'Aragó	7.740	0,30
	2.102.058	100,00

FONT: *Relación de las pecunias que recibía el Thesorero General en los Reynos de la Corona de Aragón, y a qué tiempos*. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 83 i 270, nota 16.

Amb la contribució del regne de Nàpols, els ingressos de la Corona d'Aragó s'incrementaven en termes exponencials, tant en «brut» (abans de descomptar les despeses), com en «net» (el que arribava finalment a la Tresoreria General).⁶⁵ Vist des d'aquesta perspectiva, tot i la desproporció territorial i demogràfica, les hisendes de les dues corones de Ferran el Catòlic no sols no estaven tan desproporcionades, sinó que la comparació resulta positiva per a la Corona d'Aragó, que tenia un sistema molt més complex, però també molt més eficaç, de descentralització fiscal i financera. Al contrari que a Castella, on els impostos s'arrendaven a l'engròs i per al conjunt de la Corona, cosa que només permetia participar-hi grans companyies d'arrendataris, a la Corona d'Aragó, tant la fiscalitat com les finances estaven més descentralitzades i permetien una major participació de les elits regionals i locals, ja fos en l'arrendament de les rendes i els impostos o en la inversió en el deute públic. Des d'un punt de vista tècnic i administratiu, el sistema no tenia res d'ineficaç, i menys encara d'arcaic, perquè, junt als impostos, l'altre gran pilar dels ingressos era el deute públic, la venda de censals, molt més oberta a una nòmina més àmplia d'inversors o creditors, que es beneficiaven de l'esforç contributiu de la població, alhora que es generava un major consens entorn del sistema i de les exaccions fiscals —bàsicament, imposicions indirectes— necessàries per a mantenir-lo. Era, d'altra banda, el mateix sistema que s'emprava als Països Baixos,

65. Per contra, el desmembrament de Nàpols i Sicília i la seva incorporació al Consell d'Itàlia, creat el 1556, representarà un dur colp per a la Corona d'Aragó, que veurà baixar substancialment les seves rendes. El colp no era sols econòmic, sinó també polític, perquè contribuïa a desdibuixar la personalitat mateixa de la Corona, cada vegada més esvaïda.

i més tard, a les Províncies Unides, que justament al segle XVI van poder finançar la seva independència de la monarquia hispànica a través d'una fiscalitat d'estat gestionada per les institucions representatives del regne, les Corts o Estats Generals, i les seves diputacions permanents. El mateix que acabaria implantant-se també a Anglaterra —amb una llarga tradició política «constitucionalista» (pactista), però amb una fiscalitat reial més centralitzada i on el deute sobirà a llarg termini no va ser adoptat fins a ben entrats els temps moderns— i que donaria lloc a una forma diferent d'organització del poder polític i de construcció de l'Estat.

APÈNDIX

Quadre 24
Equivalències monetàries, 1494-1497

<i>Moneda</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	
1 sou jaquès	1,06	(16 sous de Jaca per 17 de Barcelona)
1 sou valencià	1,13	(15 sous de València per 17 de Barcelona)
1 sou mallorquí	0,75	(20 sous de Mallorca per 15 de Barcelona)
1 sou perpinyanès	0,72	(33 sous de Perpinyà per 24 de Barcelona)
1 sou callerès	0,43	(56 sous de Càller per 24 de Barcelona)
1 florí d'or	17	—
1 ducat d'or	24	—
1 maravedí	0,06	(265 maravedisos per 17 sous de Barcelona)
1 dobla	22	—
1 castellana d'or	29	(485 maravedisos)
1 carlí sicilià	1	—
1 sou sard	0,25	(56 sous sards per 14 de Barcelona)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les informacions contingudes a ACA, MR, 662.